

QUICKLY OFFER CUPCAKES AND CAKE DECORATION COURSES

FOR THE LOCAL COMMUNITY

AND VISITORS TO THE AREA

AND OFFER THEM AT A SPECIAL PRICE

TO CELEBRATE THE 183RD BIRTHDAY OF THE TOWN

OF BARNSTAPLE

ON 18TH SEPTEMBER

2023

AND TO RAISE FUNDS FOR THE TOWN

OF BARNSTAPLE

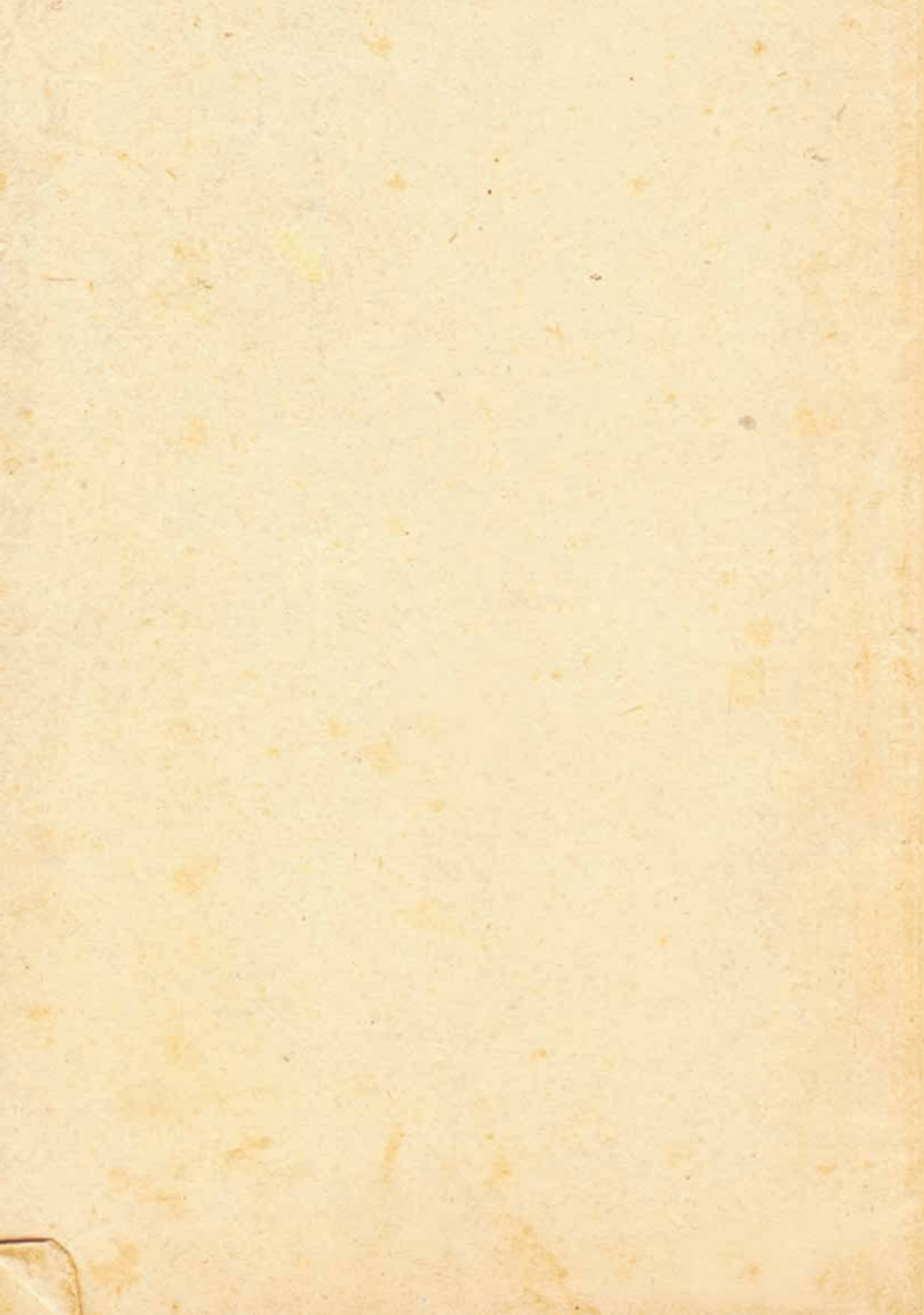
AND VISITORS TO THE AREA

AND OFFER THEM AT A SPECIAL PRICE

TO CELEBRATE THE 183RD BIRTHDAY OF THE TOWN

OF BARNSTAPLE

**DZIEJE GMINY
DĘBE WIELKIE
OD CZASÓW
PREHISTORYCZNYCH
DO 1831 ROKU**

KAROLINA WANDA GAŃKO

**DZIEJE GMINY DĘBE WIELKIE
OD CZASÓW
PREHISTORYCZNYCH
DO 1831 ROKU**

Dębe Wielkie, 2016 r.

Redakcja:
Karolina Wanda Gańko
Krzysztof Kalinowski

©Copyright by: Gmina Dębe Wielkie,
Karolina Wanda Gańko

Autorzy zdjęć:
Karolina Wanda Gańko
Piotr VASCO Wasilkowski

Okładka:
600-letni dąb szypułkowy w miejscowości Ostrów Kania, autor zdjęcia Piotr VASCO Wasilkowski

Wydawca:

Gmina Dębe Wielkie
05-311 Dębe Wielkie
ul. Strażacka 3
www.debewielkie.pl

Projekt graficzny i skład:
Anna Woźnica

Druk:
Zakłady graficzne TAURUS
Roszkowscy Sp. z o.o.

ISBN 978-83-932693-5-8

Drogi czytelniku,

W 2016 roku gmina Dębe Wielkie obchodzi 600 – lecie swojej miejscowości gminnej – Dębego Wielkiego. To właśnie z 1416 roku pochodzi najstarszy znany dokument wspominający tę historyczną wieś. Ulokowana wśród wiekowych dębów puszczy dębskiej przez wieki rozwijała się dzięki bogactwom natury oraz położeniu przy szlaku Wielkiego Gościńca Litewskiego. Umieszczenie na przedpolach Warszawy było w wiekach późniejszych wielokrotnie motorem napędowym rozwoju w czasie pokoju oraz przyczyną zniszczeń w kolejnych wojnach i powstaniach. Wiele tych kart historii było już odkrytych: najbardziej znana bitwa w czasie powstania listopadowego w 1831 roku, walki stoczone w czasie „Cudu nad Wisłą” w sierpniu 1920 roku, czy działania obronne września 1939 roku. Najstarsze dzieje Dębego Wielkiego i okolic były dotąd ukryte w ciszy archiwów. Książka pani Karoliny Gańko rzuca światło na wydarzenia i ludzi, dzięki którym dzisiaj Dębe Wielkie jest jedną z większych miejscowości powiatu mińskiego i stale się rozwija. Opracowanie to, zlecone przez gminę Dębe Wielkie, ma na celu przede wszystkim przybliżyć historię ziemi dębskiej jej mieszkańcom i sympatykom. Nie jest to jednak praca typowo naukowa a informacje tu zawarte wymagają dalszych poszukiwań w celu ich poszerzenia.

Krzysztof Kalinowski
Wójt Gminy Dębe Wielkie

Spis treści

Wstęp	7
Informacje ogólne i najstarsze dzieje Dębego	9
Położenie geograficzne i znaczenie puszczy dla rozwoju Dębego	9
Ślady działalności człowieka w okresie prehistorycznym i wczesnośredniowiecznym	11
Najstarsza wzmianka historyczna o Dębem	19
Dębe Wielkie w XV wieku	21
Kąty i Koberne	23
Przynależność parafialna i kwestia dziesięciny	23
Rozwój Dębego i pobliskich miejscowości w XVI wieku	27
Początek XVI wieku	27
Marcin Pass	28
Inkorporacja Mazowsza i wynikające z niej zmiany dla dzierżawy Dębe	29
Zygmunt Wolski	32
W świetle lustracji województwa mazowieckiego	34
Goździówka i Choszczówka	37
Starostwo dębskie w XVII wieku	39
Jan i Izabella Koslia	39
Andrzej i Emerencja Pempowscy	41
Zygmunt i Marianna Wybranowscy	42
Potop szwedzki i jego skutki	43
Wybrańcy	45
XVIII wiek i sytuacja po rozbiorach	47
Antoni i Dominik Przezdzieccy	47
Ludwik i Konstancja Tyszkiewiczowie	51
Jan Jerzy i Elżbieta Grabowscy	56
Olesin i Aleksandrówka	68
Spis znanych właścicieli i dzierżawców Dębego	69
Kalendarium wydarzeń z historii Dębego i okolic	71
Spis tabel	75
Spis ilustracji	75
Indeksy osobowe	79
Bibliografia	83

Wstęp

W 2016 roku przypada 600. rocznica pojawienia się najstarszej wzmianki o Dębem Wielkim. Jest to doskonała okazja do przygotowania monografii miejscowości poczynając od czasów najdawniejszych, aż do początku XIX wieku. Okres ten jak dotąd nie doczekał się opracowania.

Niniejsza książka ma za zadanie przedstawić w skrócie najważniejsze wydarzenia i postacie, jakie związane były z Dębem Wielkim oraz z okolicznymi wsiami, wchodzącymi w skład majątku Dębe jeszcze w okresie przedrozbiorowym. Odwoływać się w niej będę także do niektórych wydarzeń późniejszych, aby przekaz stał się łatwiejszy w odbiorze. Cezurą czasową natomiast będzie rok 1831. O Dębem Wielkim powstało już kilka publikacji historycznych, dzięki którym tutejszym mieszkańcom znana jest jego historia poczynając od powstania listopadowego, przez kolejne akcje zbrojne, aż do II wojny światowej. Echa tych wydarzeń odnotowane zostały w pracach panów Bogdana Kucia i Jana Majszczyka: *„Dębe Wielkie i okolice w okresie powstania listopadowego”*, *„Dębe Wielkie i okolice w sierpniu 1920 roku”* oraz *„Dębe Wielkie i okolice we wrześniu 1939 roku”*, wydanych przez Urząd Gminy Dębe Wielkie. Do tych publikacji lokalnych należy dodać także komiks historyczny *„Bitwa pod Dębem Wielkim 1831”* oraz wydawnictwo albumowe *„Sacrum Ziemi Dębskiej”*. Ostatnio ukazało się drukiem także opracowanie historii naszej parafii, autorstwa Anny Skorupy i Jana Majszczyka – *„Dzieje parafii pw. św. Apostołów Piotra i Pawła”*. Jak widać, wszystkie te pozycje odwołują się do sfery batalistycznej lub sakralnej. Wkrótce w serii *„W służbie Niepodległej”* Wydawnictwa UKSW ukaże się także książka Karoliny Wandy Gańko *„Hrabia Marian Starzeński i jego rodzina w dobrach Ruda”*. Brakuje natomiast opisanie dziejów Dębego, poczynając od 1416 roku aż do początków wieku XIX i tę lukę ma zapętnić to opracowanie.

Na wstępie pragnę zaznaczyć, że granice dzisiejszej gminy Dębe Wielkie nie pokrywają się całkowicie z obszarem należącym do dóbr Dębe w XIX stuleciu i w wiekach wcześniejszych. Z uwagi na charakter i zakres chronologiczny niniejszej pracy, dokładniej opisane zostaną następujące wsie i osady: Dębe Wielkie, Kobierne, Rysie, Choszczówka Dębska, Goździówka i Kąty Goździejskie, Wólka Wybraniecka oraz Zalesie. Nieco mniej uwagi poświęcę wsiom i osadom powstałym nieco później, ale przed XIX wiekiem.

Wielokrotnie wspomnę o Rudzie, która choć historycznie stanowiła oddzielny majątek ziemski i nie należała do gminy Dębe Wielkie, stanowi tło do zestawienia z historią Dębego i wskazania pewnych zjawisk historycznych, zachodzących na naszym terytorium. Inną jeszcze kwestię stanowi Olesin, który choć historycznie ważny dla gminy Dębe Wielkie, powstał dopiero w połowie XIX wieku. Nie będzie zatem wymieniany w tej narracji, podobnie jak Cyganka

– niezwiązana szczególnie z Dębem i należąca dawniej do Stanisławowa. Błędem byłoby także przemilczenie tematu Pustelnika, w którym mieściła się siedziba gminy Dębe Wielkie.

Wspomniane miejscowości podzielić można ze względu na okres powstania na kilka grup: XV-wieczne (Dębe Wielkie i Koberne), XVI-wieczne (Choszczówka, Rysie, Goździówka, Kąty Goździejewskie, Wólka Wybraniecka i Zalesie, a także Ruda, Chrośła, Bykowizna, Górki oraz Cyganka), XVII-wieczne (Mrowiska), XVIII-wieczne (Janówek, Ostrówek, Ostrów, Cięciwa) i XIX-wieczne (Olesin). W pierwszym okresie rozwoju miejscowości w gminie Dębe Wielkie, w którym na dzierżawę składały się Dębe i Koberne, graniczyły one z Chrośłą, Wolą Dobrą (Wielgolas), Długą [Kościelną] oraz z dobrami królewskimi z pozostałych stron. W XVII wieku, powiększone o Rysie i Choszczówkę, a także Goździówkę i Zalesie (te ostatnie stanowiły element oddzielnej dzierżawy na początku XVII), graniczyły z Chrośłą, Rudą, Stojadłami, Górkami, Wielgolasem, Cisiem, Długą, Cyganką, Pustelnikiem, Stanisławowem i Ładzyniem. Wymienienie granic najlepiej ilustruje rozwój terytorialny Dębego, jaki dokonał się w drugiej połowie XVI wieku. Widoczne jest także pojawienie się na mapie nowych miejscowości, takich jak Rysie, Choszczówka, Chrośła, Ruda, Górki, które obecnie wchodzą w skład gminy. W XVIII wieku tych miejscowości będzie jeszcze więcej. Z Dębem graniczyć będzie także Skruda, Budziska i Michałek, z Rysiami - Poręby i Mrowiska, z Wolą Wybranowską natomiast Lubomin i Kątniki. Pojawienie się nowych miejscowości granicznych świadczy o ich powstaniu w drugiej połowie XVII wieku lub na początku XVIII stulecia. Kolejne lokacje będą dokonywane aż do wieku XIX. W związku z tym na dobra ziemskie Dębe Wielkie ostatecznie będą się składać: wieś i folwark Dębe oraz Wólka Wybraniecka, wsie: Koberne, Rysie, Goździówka, Kąty Goździejewskie i Kąty Mrowiskie, Zalesie, a także obszary następujących mniejszych wsi: Aleksandrówka, Chobot, Choszczówka, Cięciwa, Góra Rysińska, Janówek, Mrowiska, Ostrówek, Ostrów Kania, Pawełek, Walercin Wólka i Wólka Konstancja.

Historia Dębego Wielkiego nierozzerwalnie związana jest z historią całego Mazowsza. Podczas lektury niniejszej książki będzie można zauważyć wtrącenia odnoszące się nie tylko do historii gminy, lecz całego województwa, a w niektórych przypadkach także wydarzeń o charakterze ogólnokrajowym. Przytaczanie ich jest niezbędne, gdyż podczas badania historii małych ojczyzn błędem jest pomijanie szerszego kontekstu historycznego. Dużo miejsca poświęcę także dzierżawcom Dębego. Nie zabraknie też informacji o tutejszych mieszkańcach, ponieważ to oni tworzyli od zarania dziejów tę lokalną historię.

Pragnę zaznaczyć, że niniejsza publikacja nie wyczerpuje całkowicie tematu dziejów gminy Dębe Wielkie od czasów prehistorycznych do 1831 roku. Jest to jedynie zarys najważniejszych wydarzeń i postaci związanych z Dębem w okresie przede wszystkim nowożytnym. Wiele źródeł archiwalnych musi jeszcze zostać poddane kwerendzie, a kilka niejasnych faktów, m.in. dotyczących dworu czy kościoła, wymaga w dalszym ciągu wyjaśnienia.

Informacje ogólne i najstarsze dzieje Dębego

Położenie geograficzne i znaczenie puszczy dla rozwoju Dębego

Gmina Dębe Wielkie znajduje się na Nizinie Mazowieckiej, ok. 30 km na wschód od Warszawy w kierunku Mińska Mazowieckiego i administracyjnie wchodzi w skład powiatu mińskiego. Cały jej obszar historycznie znajdował się pośrodku Puszczy Dębskiej, która wraz z Puszczą Starogrodzką, stanowiła wschodnią granicę kasztelanii czerskiej. Na obszarze tych puszczy, jak również Puszczy Osieckiej, zajmującej teren dzisiejszego powiatu otwockiego, od XIII wieku rozpoczęła się kolonizacja, powiązana ściśle z rozwojem starostwa czerskiego, a także nadaniami książęcymi dla zasłużonych rycerzy. Wówczas zaczęły powstawać nowe wsie książęce (także późniejsze królewskie). Warto zwrócić uwagę, że miejscem ich lokowania stała się prawa strona Wisły, nie zaś lewa, na której położony był Czersk.

fot.: K.W. Gańko

Zamek w Czersku

fot.: K.W. Gańko

600 - letni dąb szypułkowy
w miejscowości Ostrów Kania

Pozostałe do dziś na obszarze gminy skupiska leśne, wchodzi w skład Mińskiego Obszaru Chronionego Krajobrazu. Administrację nad jego częścią sprawuje nadleśnictwo Mińsk, a nad pozostałą zarząd Nadwiślańskiego oraz Warszawskiego Obszaru Chronionego Krajobrazu. Atrakcyjność terenów leśnych w połączeniu z dorzeczem Mieni oraz kompleksów stawów w Rudzie sprawiła, że wokół gminy wytyczony został szlak zielony, zachęcający do wycieczek rowerowych i pieszych.

Duże znaczenie puszczy oraz miejscowych rzek dla historii lokalnej widoczne jest w postaci nazw geograficznych. Sama nazwa Dębe, jak można się domyślać, pochodzi od skupiska drzew – dębów, które porastały puszcze w dawnych wiekach. Dowodem na występowanie tak starych dębów jest rosnący wciąż dąb szypułkowy w dawnej Łaszczyźnie (dzisiaj Ostrów-Kania), którego wiek szacuje się na około 600 lat. Dębe zapisywane było w dwojaki sposób: Dambe (wg najstarszego zapisu źródłowego) lub Dembe (wg późniejszego). Drugi zapis, poprzez zastosowanie współczesnego zapisu, ewoluował do nazwy Dębe, zachowując jednak kłopotliwą, historyczną końcówkę –e, przez co często mylnie odmieniane jest jak Dęby. Inne miejscowości w tej i sąsiedniej gminie także zawdzięczają swoją nazwę roślinom lub zwierzętom. Nieodległa Wiązowna zapewne wywodzi się od skupiska wiązków, podobnie jak Cisie lub Cisek (obecny Pustelnik) od rosnących w nich cisów,

czy też Brzoze od brzóz. Nazwa Choszczówka świadczy o porastających jej terytorium chaszczach podobnie jak Wielgolas (dawniej zapisywany także „Wielgi las”), Zalesie i Olesin o tym, że były porośnięte przez las, Rysie natomiast – o mieszkających tam drapieżnych kotach. Inne, takie jak Górki i Poręby, informują o dawnym ukształtowaniu terenu, zaś Glinianka i Ruda o złożach w nich występujących. Najstarsze poza Dębem – Kobierne ma nieco inną etymologię – było prawdopodobnie wsią służebną, w której wyrabiano kobierce¹. Później powstałe nazwy miejscowości w gminie Dębe (z XVIII i XIX wieku), mają zwykle swoje źródła u nazw osobowych. Wyróżnić możemy na tej zasadzie m.in.: Aleksandrówkę, Adamówkę, Cezarów, Terestaw, Jędrzejnik (dawniej zapisywany także jako Andrzejnik) – pochodzące od imion, czy też Bykowiznę – od nazwiska Byk.

Teraz skupmy się na temacie rzek, nad którymi rozpoczęła się historia najstarszych cywilizacji i od których nawet Jan Długosz rozpoczął pisanie swoich kronik. Pierwsza część jego dzieła – *Chorografia*, rozpoczyna się od opisu największych rzek w Polsce i ich dopływów. Długosz wymieniając dopływy Wisły pisał: „Potem Świder, którego źródło [bije] w lasach Czyska i Mińska, ujście [zaś jest] we wsi Gabie w okolicy miasta Warszawy.”², nie rozpisywał się już na temat drobniejszych rzek. Uzupełniając Długosza o niezbędne dla nas informacje geograficzne warto nadmienić, że dopływem Świdra jest Mienia, której koryto biegnie przez dzisiejszą gminę Dębe Wielkie, historycznie zaś przynależało do gmin Glinianka i Mińsk Mazowiecki. Z kolei do Mieni, w okolicach Duchnowa wpada rzeczka Choszczówka

¹ Zob. Z. Gloger, *Kobierce*, w: *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. 3, Warszawa 1902, s. 52.

² J. Długosz, *Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*. Ks. 1-2, red. J. Dąbrowski, Warszawa 1961, s. 109.

(w okresie średniowiecza i nowożytnym nazywana Gorznik). Życie mieszkańców Dębego rozwijało się właśnie nad brzegiem tej ostatniej, która w 1831 roku stała się świadkiem walk powstania listopadowego. Choszczówka przepływała przez park dworski, zasilając jednocześnie młyn, usytuowany niedaleko pierwszego dworu ³.

Ślady działalności człowieka w okresie prehistorycznym i wczesnośredniowiecznym

Zachowane ślady osadnictwa *przedhistorycznego* informują nas o tym, że na obszarze Dębego i okolic istniało życie, kiedy jeszcze nieznana nam była historia kolejnych władców Polski i książąt rządzących na Mazowszu przed jego wcieleniem do Korony. Spośród wymienionych przeze mnie we wstępie miejscowości, należących dawniej do Dębego, wyróżnić można wiele stanowisk archeologicznych, na których od początków XX wieku prowadzone były badania.

Obecnie w całej gminie powstają nowe domy i inne budynki o charakterze przemysłowym czy handlowym. Gdy cofniemy się w historii o ok. 50 lat, wówczas zobaczymy, że część obszaru dzisiejszej gminy nie była zagospodarowana, a grunty znajdujące się dalej od centrum miejscowości leżały odłogiem. Gdy spojrzymy natomiast na rok 1904, będziemy mieli do czynienia z pierwszym udokumentowanym przejawem zainteresowania tym, co zostało znalezione na piachach ziemi naszych pradziadów. Pierwszą osobą, która postanowiła zebrać i ocalić przed zniszczeniem pozostałości po dawnym cmentarzysku – niewątpliwie obszarze cieszącym się największym zainteresowaniem wśród archeologów – był Maksymilian Borkowski. W sierpniu 1904 roku, jak pisał w liście do Erazma Majewskiego, przebywał on na wypoczynku pod Dębem Wielkim. Wówczas zebrał kilkaset okazów datowanych na okres paleolitu i brązu, wśród których znalazły się m.in.: strzałki, wióry i nożyki, części naczyń glinianych z kołnierzami, czerpaki,

Cmentarzysko Kozaczyzna, 1962 r.
ze zbiorów Działu Dokumentacji Naukowej Państwowego Muzeum Archeologicznego (PMA)
w Warszawie

Cmentarzysko Kozaczyzna, 1962 r.
ze zbiorów Działu Dokumentacji
Naukowej PMA w Warszawie

³ Pierwszy dwór, wspomniany w Lustracjach województwa mazowieckiego z 1616 r. znajdował się niedaleko stawu, zob. *Lustracje województwa mazowieckiego XVII wieku, cz.1, 1617-1620*, Wrocław 1968, s. 209.

paciorki i różne przedmioty brązowe, 1 złoty i 2 srebrne. Borkowski proponował Majewskiemu, że może napisać artykuł dla „Światowita” na temat odkrytego i zniszczonego już prehistorycznego cmentarzyska. W numerze z 1905 roku nie odnalazłam jednak żadnej pracy na ten temat. Kim był badacz-odkrywca, gdzie dokładnie spędzał wakacje i co się dalej stało z odkrytym przez niego dawnym cmentarzyskiem? Część pytań pozostanie niestety w kręgu hipotez i domniemań. W kwestii Maksymiliana Borkowskiego, prawdopodobnie chodzi tu o znanego księgarza, jednego z założycieli Związku Księgarzy Polskich, a przede wszystkim kolekcjonera i znawcę ekslibrisów. Miejscem spędzania przez niego wakacji mogło być któreś z okolicznych letnisk lub jeden z okolicznych dworów. Najstynniejsze letnisko znajdowało się wówczas w Olesinie, można więc przypuszczać, że właśnie tam spędzał swój wolny czas, a spacerując po okolicy natrafił na ślady osadnictwa, które postanowił zebrać i opracować.

Cmentarzysko znajdowało się w dwóch miejscowościach: Dębem Wielkim i Ostrów - Kani. Położone było ok. 2 km na północny-wschód od kościoła i ok. 800 m na wschód od domu przy ul. Pustelnickiej 9, na skraju wydmy, które ciągnęły się z Dębego do Kobiernego i Choszczówki Dębskiej. Teren ten można zatem umiejscowić mniej więcej w rejonie obecnego hotelu dla psów Dog Inn, poniżej dawnej kolonii Kazimierzów. Nazwa terenu - „Kozaczyzna” nie była wymysłem archeologów, jest ona prawdopodobnie jedną z pamiątek po stoczonych na tej ziemi bitwach. Choć podobną nazwę (Kozaki) po powstaniu listopadowym nosiła inna część Dębego – na południe od dawnego dworu. W 1921 roku archeolog Roman Jakimowicz⁴ rozpoczął badania powierzchniowe cmentarzyska. W latach 30. przy badaniach powierzchniowych współpracował z nim artysta-malarz Stanisław Roel (1930, 1934), który do Dębego trafił za sprawą Jakimowicza. Zbieranie materiałów trwało do 1931 roku, a na zlecenie archeologa zajmował się nimi Roel. Niestety podczas prowadzonych prac nie zostały wykonane żadne plany ani szkice. W Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie (dalej: PMA) zachowała się natomiast korespondencja, dzięki której wiadomo, że niedługo po zakończeniu II wojny światowej (w 1947 roku), mieszkaniec Dębego p. Krzysztof Osuch kontaktował się z Muzeum Śląskim w Bytomiu w sprawie znalezienia tam skarbu (miseczek glinianych i krzemieni). Odpowiedź zawiodła z pewnością młodego odkrywcę – otrzymał list z PMA, do którego skierowano sprawę, że nie są to „skarby”, a jedynie pozostałości grobu ciepłopalnego lub osady przedhistorycznej. Jednocześnie do Dębianina została skierowana prośba o przechowanie powyższych śladów przez zimę. Wiosną 1962 roku teren został ponownie zbadany i sfotografowany przez archeologa Lechosława Rauhuta. Cmentarzysko datowane zostało wówczas na XII wiek. Stefan Nosek natomiast w swojej pracy *Materiały do badań nad historią starożytną i wczesnośredniowieczną międzyrzecza Wisły i Bugu*⁵ określił je, jako „cmentarzysko szkieletowe z grobami płaskimi pozbawionymi jakiegokolwiek ostony”.

Cmentarzysko Kozaczyzna, 1962 r.

ze zbiorów Działu Dokumentacji Naukowej PMA w Warszawie

⁴ Roman Jakimowicz (1889-1951) – archeolog i konserwator zabytków, prowadzący wiele prac wykopaliskowych na Mazowszu, najwięcej miejsca poświęcając grodom i osadom wczesnośredniowiecznym. Wieloletni dyrektor PMA, redaktor „Wiadomości Archeologicznych”, twórca kilku rezerwatów archeologicznych; W. Hensel, *Jakimowicz Roman*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 10, Wrocław 1962-64, s. 331-332; K. Przewoźna-Armon, *Życie poświęcone ochronie zabytków archeologicznych i studiom nad wczesnym średniowieczem. Roman Jakimowicz (1889-1951)*, „Slavia Antiqua” 1991/92, t. 33, s. 187-218.

Pierwsze badania Jakimowicz przeprowadzał w 1910 roku, a swoje prace kontynuował dwukrotnie w okresie międzywojennym (1921⁶ i 1931). Okres międzywojnia był jak widać czasem wzmożonych badań powierzchniowych na terytorium gminy Dębe Wielkie. Kolejne miały miejsce dopiero w 2 połowie lat 50. XX wieku. W 1958 roku zawiątał tu badacz terenów Mazowieckiego Parku Krajobrazowego - Tadeusz Żurowski. Na terenie gminy prowadzono także badania związane z Archeologicznym Zdjęciem Polski. Następną inicjatywę archeologiczną podjął w 2015 roku wójt gminy Dębe Wielkie Krzysztof Kalinowski. Najnowsze badania wykopaliskowe objęły swoim zasięgiem teren dawnego dworu w Dębem. Wykaz stanowisk archeologicznych, opracowany przez Urząd Gminy Dębe Wielkie, przedstawia poniższa tabela.⁷

Tabela 1. Stanowiska archeologiczne w gminie Dębe Wielkie

Miejscowość	Nr ewidencyjny stanowiska	Charakterystyka stanowiska
Adamówka	57 - 71/20	ślad osadnictwa XV-XVII wiek
Bykowizna	58 - 71/8	ślad osadnictwa starożytnego
Celinów	58 - 70/36	zagroda XVII-XX wiek
Choszczówka Dębska	57 - 71/7a	ślad osadnictwa z epoki kamienia i epoki żelaza
	57 - 71/8a	ślady osadnictwa z epoki neolitu
Choszczówka Rudzka	57 - 71/19	ślady osadnictwa z okresu neolitu, średniowiecza, nowożytnego
	57 - 71/21	ślady osadnictwa z epoki kamienia
Choszczówka Stojeczka	57 - 71/5a	ślad osadnictwa z epoki neolitu
	57 - 71/10a	
	57 - 71/9a	osada wczesnośredniowieczna
	57 - 71/6a	ślad osadnictwa z epoki brązu
	57 - 71/22	ślady osadnictwa z wczesnej epoki brązu i okresu nowożytnego
	57 - 71/23	obozowisko z epoki neolitu, ślad osadnictwa z epoki brązu
	57 - 71/24	ślad osadnictwa z epoki kamienia
	57 - 71/27	wieś historyczna
Cyganka	56 - 71/2a	ślad osadnictwa z epoki brązu
	57 - 71/2a	
	57 - 71/1a	ślad osadnictwa z epoki kamienia
	57 - 71/28	wieś historyczna
Dębe Wielkie	85 - 70/24	ślad osadnictwa wczesnośredniowiecznego

⁶ Badaniem objęte zostały wsie Dębe Wielkie i Koberne, K. Przewoźna-Armon, *Życie poświęcone ochronie zabytków archeologicznych...*, s. 211.

⁷ Program Ochrony Środowiska dla Gminy Dębe Wielkie na lata 2014-2017, z perspektywą do roku 2021,

Miejscowość	Nr ewidencyjny stanowiska	Charakterystyka stanowiska
Górki	58 - 70/25	ślady osadnictwa z XII-XVII wieku
	58 - 70/26	zespół produkcyjny z XVI XVII wieku
	58 - 70/27	śląd osadnictwa z epoki kamienia
	58 - 70/32	
	58 - 70/28	śląd osadnictwa z wczesnej epoki brązu
	58 - 70/29	wieś XV-XX wiek
	58 - 70/25	zespół osadniczy z epoki brązu
	58 - 70/30	śląd osadnictwa z wczesnej epoki brązu
	58 - 70/31	śląd osadnictwa wczesnośredniowiecznego
	58 - 70/33	
Kąty Goździejewskie	56 - 70/10	śląd osadnictwa z okresu neolitu
	56 - 70/11	obozowisko z I-III wieku
	56 - 70/12	zespół osadniczy z okresu neolitu i wczesnej epoki brązu
	56 - 70/14	
	56 - 70/13	zespół osadniczy z epoki brązu
	56 - 70/17	śląd osadnictwa z epoki brązu
	56 - 71/3	osada z epoki brązu
	57 - 70/17	śląd osadnictwa z epoki brązu
Ostrów Kania	57 - 70/6	śląd osadnictwa z wczesnej epoki brązu
Poręby	57 - 70/2	zespół osadniczy z okresu neolitu i wczesnej epoki brązu
	57 - 70/3	
Ruda	58/70/34	osada XII-XIII wiek
	58/70/35	
Rysie	57/71/18	osada jednodworcza XVII-XVIII wiek

Zebrane w tabeli informacje nie wyczerpują wątku stanowisk archeologicznych w gminie Dębe Wielkie. Jako najlepiej przebadane tereny, najbogatsze pod względem osadnictwa przedhistorycznego, wczesnośredniowiecznego i późniejszego, wskazują dane z tabeli Choszczówkę Stojecką, Górki oraz Kąty Goździejewskie, w których znalazło się najwięcej stanowisk. Przy czym dwie pierwsze miejscowości należą do gminy dopiero od okresu powojennego. Karty z opisem stanowisk, znajdujące się w Dziale Inwentaryzacji Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie, dotyczą natomiast przede wszystkim Dębego Wielkiego, Kobiernego i Ostrów Kani. Spośród miejscowości gminnych, wyróżnić można także znajdującą się tam dokumentację dotyczącą Choszczówki Dębskiej, Cyganki, Rudy i Rysia. Te wyniki zebrałam w następnej tabeli. Podane w niej stanowiska, na których prowadzono badania powierzchniowe, zawierają także rodzaj kultury reprezentowanej na tym terenie.

Tabela 2. Wyniki badań opracowane na podstawie kart poszczególnych stanowisk archeologicznych z gminy Dębe Wielkie, znajdujących się w Dziale Inwentaryzacji PMA w Warszawie ⁸

Miejscowość	Nr karty	Charakterystyka badań	Rodzaj stanowiska	Chronologia/ kultura
Choszczówka Dębska	III/2905	badania powierzchniowe St. Roel, 1934 r.	wydmy: „pod wielkimi bagnami, pomiędzy zagrodami J. Gajko i jego sąsiadami od str. zach.” „wydmy w pobliżu wielkiego bagna, biegnąca przez Ch. D. w kierunku na pn.-zach. skręcająca do wsi Cyganka”	wczesny brąz k. trzciniecka k. grzebykowa
Cyganka	I/8143	zbierał St. Roel, 1930 r.	wydmy	mezolit
	III/2116	znalazł J. Jasnorzewski w 1941 r. badanie powierzchniowe St. Roel, 1930 r.	wydmy, osobne skupisko wydmy, 1 km od środka wsi na pld.-zach., przy drodze do Kobiernego	neolit wczesny brąz k. grzebykowa k. trzciniecka k. łużycka
Dębe Wielkie	I/4947	zbierał St. Roel, 1930 r. 1981 r. MEM – dar Barszczewskiego	wydmy	paleolit, mezolit
	III/6250	R. Jakimowicz 1921 r. zbierał St. Roel, 1930 r. badanie powierzchniowe J. Miśkiewicz, 1962 r.	wydmy	neolit wczesny brąz k. trzciniecka strefa leśna k. pucharów lejkowatych k. naczyń sitowatych k. ceramiki sznurowej
	III/9195	badania powierzchniowe T. Żurowskiego, 1958 r.	stanowisko 1	epoka brązu k. łużycka
	IV/585	od S. Krukowskiego	stanowisko 3 (?) luźne	okres rzymski i późny okres rzymski B2, B2/C1 k. przeworska
	IV/9194	-	stanowisko 2	wczesne średniowiecze i wcześniejsze
	V/764	-	stanowisko 2 cmentarzysko	wczesne średniowiecze 2 poł. XII-XIII w.

⁸ Tabela opracowana została na podstawie informacji zawartych w kartach stanowisk: I/3855, I/4944, I/4947, I/7927, I/8143, II/9440, III/1640, III/1754, III/2116, III/2372, III/2905, III/3274, III/3593, III/3859, III/6250, III/9195, IV/339, IV/9194, IV/V 5286, V/585, V/764 PMA w Warszawie.

Miejscowość	Nr karty	Charakterystyka badań	Rodzaj stanowiska	Chronologia/ kultura
Kobierne	I/4944	zbierał St. Roel, 1930 r. MEM, przekazane przez S. Krukowskiego	z powierzchni	paleolit, mezolit, neolit, brąz k. janisławicka
	I/7927	-	-	paleolit (?), mezolit k. świderska
	II/9440	-	-	neolit
	III/1640	St. Roel, 1921 r. i 1930 r.	wydma „Cyganki”	halsztat k. łużycka k. grobów kloszowych
	III/2372	badania powierzch- niowe, 1921 r.	wydma	k. łużycka
	III/3274	-	wydma	wczesny brąz k. trzciniecka
Ostrów Kania	III/1754	-	wydma	k. łużycka
	III/3593 (też dz. I)	St. Roel, 1930 r.	wydma	wczesny brąz, późny paleolit k. trzciniecka
	IV/339	-	wydma, cmentarzysko	okres rzymski
	IV/V 5286	-	-	wczesnohistoryczne, okres rzymski
Ruda	III/3859	-	wydma	wczesny brąz k. trzciniecka k. łużycka
Rysie	I/3855	-	-	paleolit

Naczynie gliniane, cmentarzysko XII-XIII w.,
ze zbiorów Działu Dokumentacji Naukowej PMA w Warszawie

Badania powierzchniowe prowadzone przez Roela w 1930 roku w Ostrów-Kani odstąpiły fragmenty ceramiki, datowanej na okres rzymski, które znajdowały się na powierzchni wydmy⁹. Znaleziona ceramika dotyczyła kultury grobów kloszowych oraz okresu rzymskiego. Według Niewęglowskiego była to prawdopodobnie ta sama wydma, którą w 1877 roku odkrył J. Przyborowski¹⁰. Tezie tej przeczy jednak Stefan Nosek, który definiuje ową wydmy, jako obszar znajdujący się w Dębem Małym¹¹.

⁹ A. Kempisty, *Źródła*, „Światowit” 1965, t. 26, s. 33.

¹⁰ A. Niewęglowski, *Mazowsze na przełomie er. Przemiany społeczno-demograficzne i gospodarcze*, Wrocław 1972, s. 259

¹¹ S. Nosek, *Materiały do badań nad historią starożytną i wczesnośredniowieczną międzyrzecza Wisły i Bugu*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, t. 6, Lublin 1951, s. 312.

Paciorki szklane,
ze zbiorów Działu Dokumentacji Naukowej PMA w Warszawie

Fragment bransolety i stopionego brązu
z epoki brązu,
ze zbiorów Działu Dokumentacji Naukowej PMA w
Warszawie

Zapinka brązowa z późnego okresu rzymskiego,
ze zbiorów Działu Dokumentacji Naukowej PMA w Warszawie

Zapinka brązowa z okresu rzymskiego,
ze zbiorów Działu Dokumentacji
Naukowej PMA w Warszawie

Fragmenty ceramiki to poza krzemieniami najczęstsze znaleziska ze stanowisk archeologicznych w całej gminie. W Dębem odkryte zostały np. przedmioty z I wieku lub z późnego okresu rzymskiego (okresu wędrówki ludów), m.in. fibula i sprzączka od pasa¹². Cenniejszymi znaleziskami, pochodzącymi z cmentarzyska w Dębem są natomiast srebrne kabłączki skroniowe, czy zapinki brązowe z późnego okresu rzymskiego, a także fragmenty biżuterii i paciorki.

Kabłączek srebrny,
ze zbiorów Działu Dokumentacji Naukowej PMA w Warszawie

¹² A. Kempisty, *Źródła*, „Światowit” 1965, t. 26, s. 33.

Według Haliny Taras, badającej kulturę trzciniecką, czyli kulturę powstałą na przełomie XVI i XV wieku p.n.e. na obszarze pomiędzy Wisłą a Dnieprem, mniejsza ilość punktów osadniczych świadczyć może o czasowym wykorzystaniu danych terenów przez grupę osadniczą. Rozproszenie kultury trzcinieckiej i tym samym małą jej stabilność tłumaczy się dominacją hodowli lub dużym rozdrobnieniem społeczności. Kultura ta w najczystszej formie występowała na Mazowszu, Podlasiu oraz w zachodnich częściach Polesia. Odnosząc się do danych zawartych w tabeli, na obszarze gminy Dębe kultura ta była widoczna w niemal wszystkich miejscowościach (Choszczówka Dębska, Cyganka, Dębe Wielkie, Koberne, Ostrów Kania, Ruda), co może świadczyć o jej w miarę stabilnym charakterze w skali mikroregionu. Na stałość zaludnienia tego terenu wskazywać może fakt, że kultura trzciniecka w wyniku przeobrażeń społeczno-kulturowych przekształciła się na obszarze Polski wschodniej w kulturę łużycką, równie silnie reprezentowaną w rejonie Dębego (Cyganka, Dębe Wielkie, Koberne, Ruda). Kultura trzciniecka opierała się przede wszystkim na gospodarce leśnej i hodowli, a gdzie było to możliwe także na gospodarce wodnej. Warto zauważyć, że większość wsi w rejonie Dębego, miała charakter leśny jeszcze w okresie średniowiecza i w początkowej epoce nowożytnej. Kolejna natomiast z wymienionych kultur – łużycka, a dokładnie jej grupa wschodniomazowiecko-podlaska, wykształcona w III okresie brązu (1300-1100 p.n.e.) rozwijała się do końca halsztatu (ok. V wieku p.n.e.) i charakteryzowała się dużą ilością wykorzystywanego krzemienia, przy stosunkowo małej produkcji przedmiotów brązowych.

Warto zwrócić uwagę na fakt osiedlania się dawnych cywilizacji blisko rzek, a więc w miejscach, które determinowały ich rozwój od zarania dziejów. Przez Dębe przepływała tylko jedna rzeka – Gorznik, nazwana później Choszczówką. Większa od niej – Mienia – była znacznie oddalona od właściwej osady Dębe i wokół niej również skupiało się życie. Ludzie osiedlali się także nad większymi rzekami – Czarną i Długą. Dodatkowym czynnikiem decydującym o występowaniu cywilizacji w obecnej gminie Dębe Wielkie, była puszcza ze wszystkimi jej bogactwami naturalnymi, stanowiącymi pożywienie oraz dającymi budulec do wyrobu narzędzi.

Skutkiem rewolucji neolitycznej było przejście człowieka pierwotnego z koczowniczego na osiadły tryb życia, a następnie rozpoczęcie zasiedlania nowych terenów. Pozyskanie umiejętności chowu zwierząt i rolnictwa, rozwój garncarstwa, a przede wszystkim wynikająca z tego eksplozja demograficzna, pozwoliły człowiekowi na przeniesienie się na zupełnie nowe terytoria, nieco mniej porośnięte przez puszcę, ale usytuowane nad rzeką i bogate w glinę, niezbędną do wyrobu naczyń. Niemniej w średniowieczu obecność puszczy i rzeki nadal stanowiła o sile i znaczeniu Dębego, którego główny dochód płynął z bartnictwa.

Odsłanianie najstarszych kart historii Dębego, a także trudności w opracowaniu jej dziejów

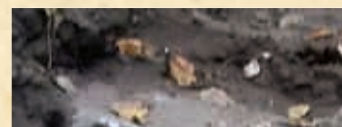

Zdjęcie parku podworskiego w czasie wykopalisk, jesień 2015 r.

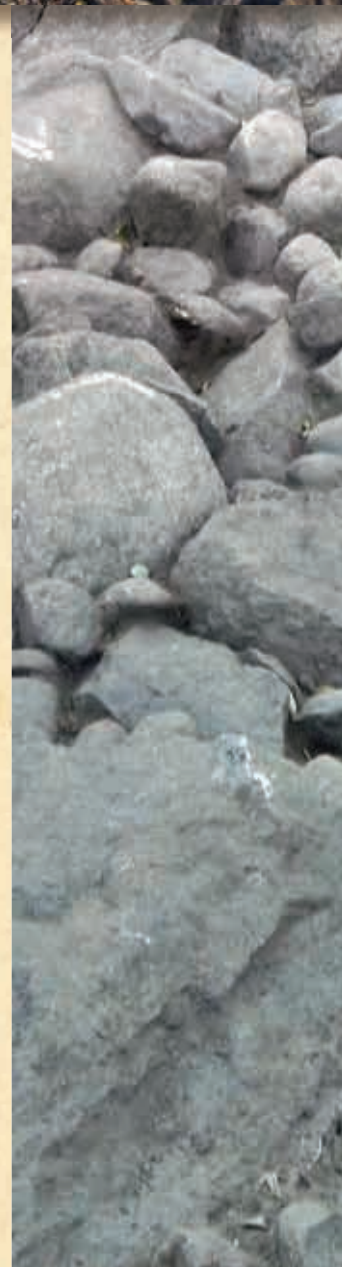

Szkielet psa

przedhistorycznych, wynikające z braku dokładnych opracowań zniszczonych już stanowisk archeologicznych w okresie międzywojennym, nie są jednak najcięższym wyzwaniem postawionym historykom i archeologom. Badania wykopaliskowe prowadzone przez państwo Bożenę i Andrzeja Bryńczak wiosną a następnie jesienią 2015 roku pokazały, że nie do końca jasna jest także sprawa samego dworu, otaczających go kamiennych opasek o niepewnym przeznaczeniu, materiałów z różnego okresu, świadczących o jego przebudowach i braku potwierdzenia jego istnienia w XVIII-wiecznych inwentarzach, ale o tym więcej w dalszej części pracy. Pozostałe znaleziska to między innymi fragmenty kafli, biżuteria, moneta z czasów saskich, oszlifowane kły czy szkielet psa myśliwskiego.

Fragment fundamentów dworu, widok od strony kościoła, jesień 2015 r.

Najstarsza wzmianka historyczna o Dębem

Najstarszy zapis źródłowy, w którym wymienione jest Dębe, pochodzi z 1416 roku, a co za tym idzie w 2016 roku przypada okrągła, 600. rocznica istnienia miejscowości. Można się jednak domyślać, że tak jak nie od razu Kraków zbudowano, tak też nie od razu założono nową wieś na Mazowszu, a zatem historia Dębego rozpoczęła się już przed 1416 rokiem i datę początku jego istnienia przyjąć należy za umowną.

Istnieje spór historyków, dotyczący identyfikacji Dębego, wymienianego jeszcze w źródłach z XIII i XIV wieku, ale wydaje się, że w sprawach chodzi o Dębe Małe k. Latowicza. Pierwszy dokument z 15 czerwca 1220 roku wystawiony w Radziejowie, dotyczy wymiany dóbr mazowieckich: Dambbe/dabbe, Boyme, Zanna, Jemielino i Zenniza na dobra: falconarii, Mirozlaue, Oscouo, Dlotouo/Dolotouo, i Zlotouo w województwie kujawsko-pomorskim. Wymiana dokonana została pomiędzy prepozytem klasztoru norbertanek ze Strzelna – Wojciechem, a Konradem I – księciem Mazowsza i Kujaw¹³. Dambbe ponownie wymienione zostało w dokumencie z 28 kwietnia 1313 roku, wystawionym w Czersku. Dotyczył nadania przez księcia Trojdena I wojewodzie czerskiemu Krystynowi immunitetu dla dóbr, wśród których wymienione jest Dambbe¹⁴. Drugi dokument skłania ku tezie, że chodzi tu o Dębe Małe - wśród wymienionych dóbr znajduje się bowiem Latowicz oraz Gniewań (Wymyśle), wszystkie położone w dzisiejszej gminie Latowicz.

Pierwsza połowa XV wieku była czasem wzmożonej ekspansji kolonialnej na terytorium Puszczy Dębskiej i na całym Polesiu - historycznie rozumianym, jako teren wokół Mińska, Kołbieli, Otwocka, Garwolina i Latowicza. Wtedy właśnie powstały okoliczne wsie, takie jak np. Kaleń, Miłosna, Wiązowna i Zerzeń. Wszystkie te miejscowości wymienione zostały wraz z Dębem w dokumencie wystawionym w Warszawie w 1416 roku¹⁵, dotyczącym ostatecznego podziału dóbr Długa na część kościelną i szlachecką. Dębe, zapisane wówczas „Dambe” wspomniane zostało przy określeniu dokładnych granic Długiej Kościelnej, która nadana kolegiacie św. Jana w Warszawie,

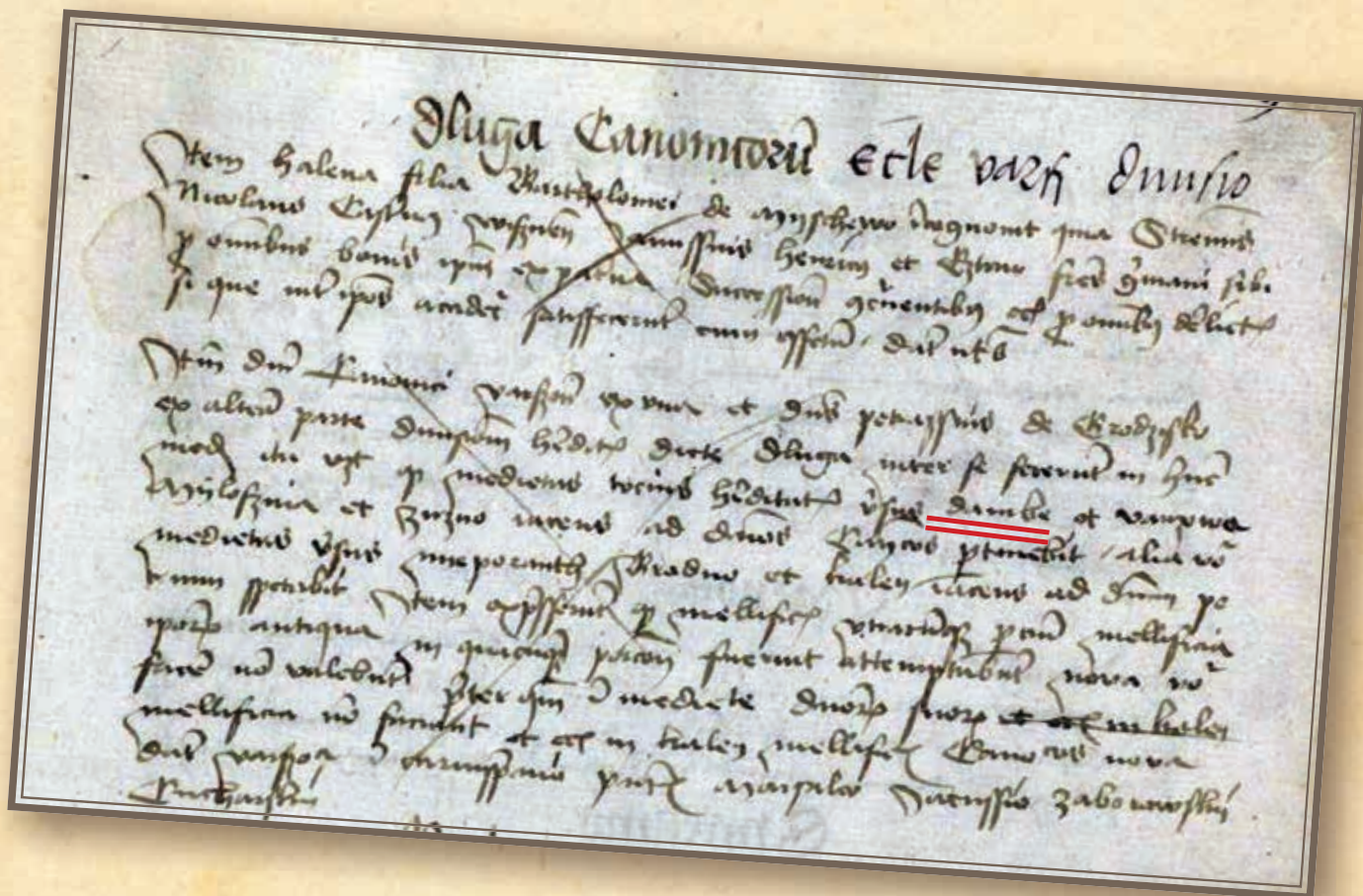
¹³ E. Szubiński, *Najstarsze karty historii z powiatu mińskiego*, „Rocznik Mińsko Mazowiecki” 2010, t. 18, s. 10.

¹⁴ Tamże, s. 13.

¹⁵ AGAD, Metryka Koronna (dalej: MK) 3, k. 9.

stawiała się odtąd własnością kapituły. Według tego dokumentu Dębe znajdować się miało na południe od Długiej, podobnie jak wymienione powyżej, i powstałe w podobnym czasie miejscowości.

Długa wzmiankowana była wiek wcześniej niż Dębe i od pierwszej połowy XIV wieku należała do rodu Brochowskich h. Prawdzic. W 1407 roku kolejny jej właściciel – Micossius z Grodziska ofiarował połowę majątku księciu Januszowi Starszemu, aby ten zapisał ją na rzecz kolegiaty św. Jana, co nastąpiło w 1412 roku. Sama donacja nie regulowała jednak ostatecznie podziału Długiej, istotne było jeszcze precyzyjne określenie jej granic, czy przynajmniej wytyczenia kierunków większych miejscowości, z którymi graniczyła. Oprócz Metryki Koronnej, dokumentem potwierdzającym podział Długiej w 1416 roku jest *Liber privilegiorum*¹⁶, ale w zasadzie tylko dzięki zapisowi dokonанemu w Metryce Koronnej, posiadamy historyczne potwierdzenie istnienia Dębego już w 1416 roku.

MK 3, k. 9, Najstarsza wzmianka o Dębem z 1416 r., ze zbiorów AGAD w Warszawie

¹⁶ Dokument wystawiony 29 czerwca 1416 roku w Warszawie, *Liber privilegiorum* I fol. 93, cyt. za: *Acta Ecclesiae Collegiatae Varsoviensis*, wyd. B. Ulanowski, w: „Archiwum Komisji Prawniczej. T. 6”, Kraków 1897-1926, nr 21, s. 10.

Dębe Wielkie w XV wieku

Kolejne wzmianki na jego temat są prawie pół wieku późniejsze. Starszy jest jeszcze zapis z 1428 roku, mówiący o planach sprzedaży barci niejakiemu Świętosławowi z Dębego, czynionych przez Małgorzatę Cyprunową z Warszawy. Do transakcji jednak nie doszło, gdyż stryj Małgorzaty – Błażej z Wiązowny – odwołał sprzedaż¹⁷. Zapis ten jest o tyle istotny, że wskazuje na kontakty handlowe prowadzone przez mieszkańców Dębego już w pierwszej połowie XV wieku. W większości przypadków dotyczą one kupna-sprzedaży barci. Na przykład w 1491 roku Anna z Dębego, wdowa po Szczepanie, sprzedała barć niejakiemu Mikołajowi Cięgadło z Wiązowny, którego później prawem bliższości spłacił Wawrzyniec Łaskusz z Długiej¹⁸. Oprócz źródeł historycznych dotyczących Długiej i Wiązowny, w XV wieku wzmianka o Dębem pojawiła się także w dokumentach dotyczących Duchnowa (pisanego także Duchnowa Wola) z lat 1478 i 1480¹⁹. W pierwszym dokumencie jest to znowu wyłącznie określenie położenia geograficznego nadanych włości – pomiędzy Dębem a Wiązowną. Drugi informuje nas, że książę Bolesław sprzedał Duchnową Wolę mieszczaninowi warszawskiemu i podkanclerzowi warszawskiemu Andrzejowi Kazubowi. Pastwiska i lasy do tej wsi należące, sąsiadować miały bezpośrednio z kapitulną częścią Długiej oraz z Dębem.

Wymienione miejscowości, w których znajdujemy informacje o Dębem, czyli Długa, Wiązowna i Duchnów, znajdują się na zachód od Dębego. Oprócz Długiej, położonej podobnie jak Dębe w powiecie mińskim, administracyjnie należą one obecnie do powiatu otwockiego, choć warto zaznaczyć, że w XIX wieku i Duchnów wchodził w skład powiatu wówczas nazwanego nowo-mińskim²⁰. Co jednak wynika z bliskich kontaktów Dębego z miejscowościami podotwockimi? Jeszcze do połowy XVI wieku Dębe wraz z czterema wsiami należało do starostwa osieckiego. Jego siedzibą był Osieck²¹, który w owym czasie stanowił jedno z najważniejszych dla książąt mazowieckich miast. Podstawową funkcją, jaką miał pełnić, była obrona Czerska od ataków ze wschodu. Stanowił ulokowaną pośród lasów warownię, stąd też wzięta się nazwa miasta (przekształcenie językowe od wyrazu osiek, oznaczającego warownię leśną).

Przy Osiecku ponadto już w XV wieku przebiegał trakt z Korony na Litwę (tzw. Gościniec Wielki), co zwiększało tym samym jego znaczenie strategiczne. Szlak „od przeprawy przez Wisłę w Radwankowie w okolicy Czerska biegnie na pn-wsch., przez lasy zamku w Liwie, a dalej na Podlasie”²². Dzięki dogodnemu położeniu w XVI wieku rozpoczęło się prowadzone na szeroką skalę kolonizowanie Puszczy Osieckiej i sąsiadującej z nią Puszczy Starogrodzkiej. Ten ruch kolonizacyjny objąć musiał także Puszcę Dębską i dotarł on na terytorium Dębego, gdyż od XVI wieku

¹⁷ AGAD, Księgi ziemskie i grodzkie warszawskie, 2, 11.

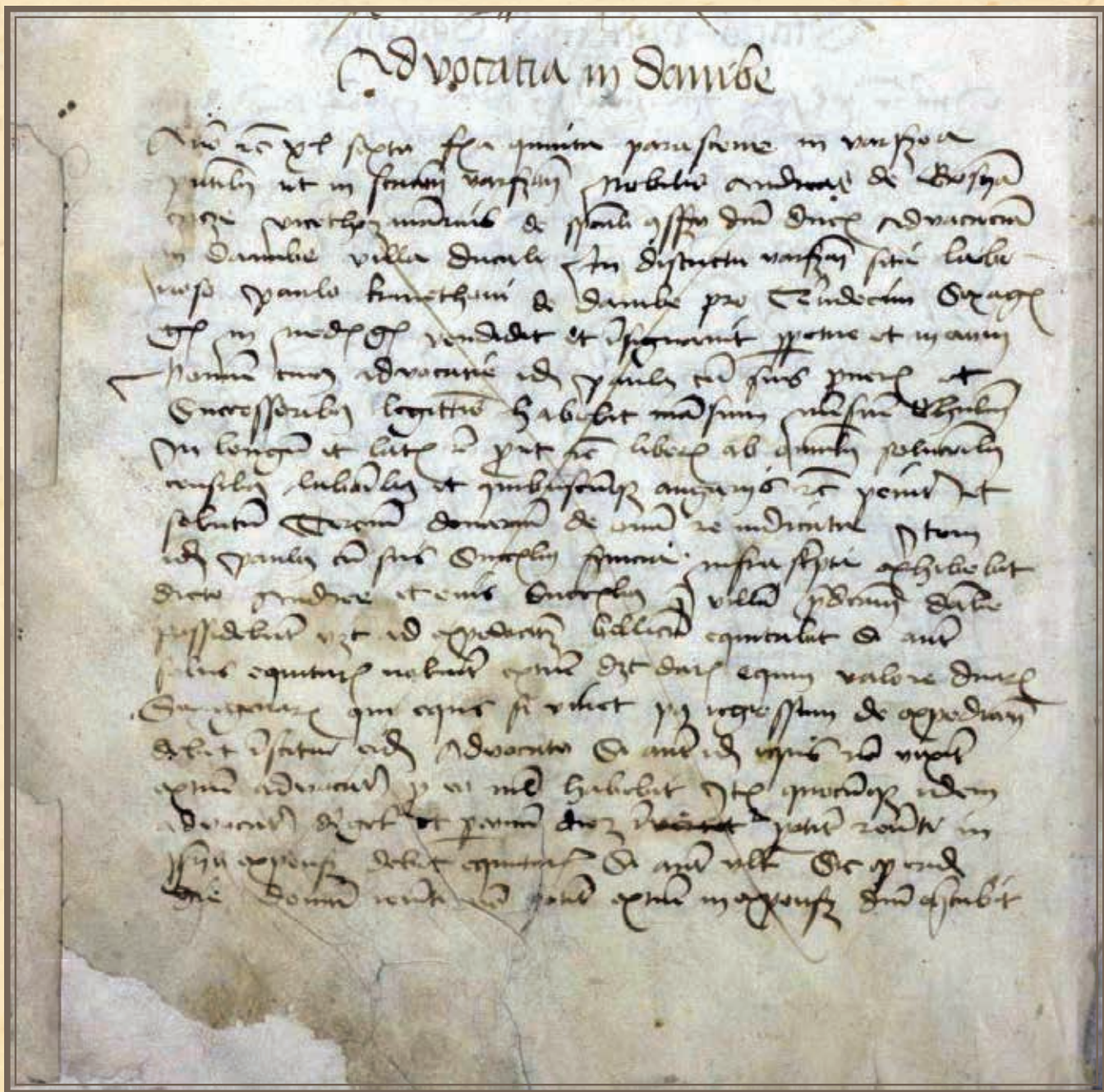
¹⁸ *Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum selecta*, wyd. B. Ulanowski, cz. 2, Kraków 1883.

¹⁹ MK 9, k. 97; MK 9, k. 123v.

²⁰ Hasło *Duchnów*, w: *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (dalej: SGKP), pod red. F. Sulimierskiego i in., t. 2, Warszawa 1882, s. 206.

²¹ Osieck – miejscowość w powiecie otwockim, gminie Osieck, niedaleko Celestynowa. Osieck był siedzibą jednego z największych mazowieckich starostw niegrodzkich XVI wieku, w latach 1545-56 należał do królowej Bony, a od 1558 roku posiadał prawa miejskie, które odebrano mu w 1869 roku.

²² J. Kałużsko, P. Ajdacki, *Otwock i okolice. Przewodnik*, Pruszków 2006, s. 20.

Dokument dotyczący wójtostwa w Dębem, poł. XV wieku,
MK 3, K. 334v.

posiadamy już znacznie więcej informacji dotyczących Dębego oraz występujących tu osób. Nie są to już jedynie wzmianki dotyczące jego granic z innymi miejscowościami.

Dnia 8 marca 1473 roku książę Konrad Mazowiecki dokonał sprzedaży włóki wójtostwa w Dębem niejakiemu Janowi z Dębego²³. Tym samym Jana uważać możemy za pierwszego właściciela części wsi. Ważną informacją dotyczącą Dębego jest także fakt zwolnienia tychże dóbr od obowiązku stawiania i naprawiania fortalicji pochodzący z tego samego okresu. Przywilej, nadany w 1476 roku w Czersku również przez księcia Konrada, dotyczył

²³ MK 5, k. 169 v; przywilej potwierdził Zygmunt August w 1559 roku w Radzyminie.

tylko niektórych posiadłości, znajdujących się w powiatach czerskim i liwskim. Część zapisu brzmiała następująco: „Nobiles Nicolaus et Johannes Germani de Dambe et ipsorum Villa Dambe cum kmethonibus locatis et locandis liberantur In districtu Czirnensi sita”²⁴ (tłumaczenie: Szlachetni Mikołaj i Jan, rodzeni bracia z Dębego, oraz należąca do nich wieś Dębe lokowana wraz z osadzonymi kmieciami, położona w okręgu/powiecie czerskim, zostają uwolnione). Część Dębego była więc w wieku XV własnością Jana, najprawdopodobniej pierwszego wójta wsi.

Miasta położone na wschód i północ od Dębego, takie jak Stanisławów (dawna osada Cisek) i Mińsk, nabrały znaczenia później niż Osieck. Mińsk uzyskał prawa miejskie w 1421 roku, a Stanisławów wiek później – w 1523 roku. Choć były ważne już w drugiej połowie XV wieku, ponieważ miały własne parafie i dwory oraz cieszyły się różnymi przywilejami regulującymi ich położenie ekonomiczne, to okres ich prosperity nastąpił dopiero po przyłączeniu Mazowsza do Korony. Dębe, początkowo związane z Osieckiem i z miejscowościami dzisiejszego powiatu otwockiego, takimi jak Duchnow i Wiązowna, w XVI wieku zaczęły nawiązywać liczniejsze kontakty także z pobliskim Mińskiem, będącym siedzibą jego parafii.

Kąty i Kobierne

Najprawdopodobniej zarówno Kąty (Dębskie lub Goździejewskie) oraz Kobierne, mają równie długą historię, co Dębe. Wzmianki o Dębem zostały przytoczone z uwagi na jego sąsiedztwo z Długą oraz Duchnowem, a także wielkość tejże miejscowości. Kąty (chodzi o Kąty Dębskie lub Goździejewskie) i Kobierne wymienione są w dokumencie z 1504 roku, który przyznawał dziesięcinę z nich kościołowi w Grębkowie. Przyjmując, że obowiązek przymusowej opłaty na rzecz kościoła mógł podlegać okresowi tzw. wolnizny, choć obejmowała ona głównie zwolnienia od świadczeń i czynszów na rzecz dworu na okres kilku-kilkunastu lat, to wtedy datować możemy te miejscowości najpóźniej na koniec XV wieku. W przypadku Kobiernego jest to tym bardziej uzasadnione, jeśli przyjrzymy się jego etymologii. Nazwa pochodzi od słowa „kobiernik” – wytwórca kobierców, czyli tkanin pochodzenia wschodniego, wykorzystywanych głównie jako ozdoba ścienna, ale znajdujących swoje zastosowanie także jako nakrycie stołu monarszego i magnackiego. Właśnie w XV wieku kobierce stały się bardzo popularne i choć były drogie, rozpoczęto ich krajową produkcję. Niewykluczone, że w Kobiernem haftowano takie ozdoby, lub też jakiś kobiernik trzymał tę wieś jeszcze w okresie książęcym. Od powstania wsi Kobierne, połączona była ona z Dębem Wielkim, wchodząc w skład dzierżawy, a następnie od drugiej poł. XIX wieku majątku prywatnego.

Nazwę Kąty można definiować w różnoraki sposób. Może oznaczać ona, że położone były w obrzeżach większej miejscowości, stanowiły wyodrębniony z niej teren (Kąty Goździejewskie oznaczać będą, że są to kąty wsi Goździówka, Kąty Mrowiskie – kąty wsi Mrowiska itd.); kąć może też oznaczać zakątek, czyli ustronne miejsce. Można też Kąty traktować jako miejsce, w którym mieszkali kątnicy, czyli osoby mieszkające „kątem” u kogoś – wynajmujące część mieszkania. Od czegokolwiek by jednak pochodziły, istotne jest ich położenie. Kąty Goździejewskie Drugie (liczebnik dodany już współcześnie) były jedyną miejscowością obecnej gminy Dębe Wielkie, która znajdowała się przy trakcie litewskim, wytyczonym po unii lubelskiej, czyli przynajmniej dwa wieki po jej powstaniu. Kąty wielokrotnie zmieniały też swoją nazwę, początkowo występując tylko w klasycznej formie bez sufiksów, następnie spotykamy się w źródłach z nomenklaturami: Kąty Mrowiskie, Kąty Goździejewskie i Kątniki. Niemniej chodzi o te same tereny, które w XIX wieku znajdowały się pomiędzy Goździówką a Mrowiskami.

Przynależność parafialna i kwestia dziesięciny

Do erygowanej w 1422 roku, dzięki Janowi z Gościańczy, parafii Narodzenia NMP w Mińsku Mazowieckim²⁵, Dębe Wielkie należało prawdopodobnie od początku utworzenia parafii, a następnie – co jest już w pełni potwierdzone źródłowo – od XVII wieku. Własną parafię pw. św. app. Piotra i Pawła, posiada dopiero od 1913 roku. Niestety nie dysponujemy dokumentami parafii Pustelnik, które przedstawiłyby nam najstarszych mieszkańców Dębego

²⁴ Kodeks dyplomatyczny Księstwa Mazowieckiego, obejmujący bulle papierów, przywileje królów polskich i książąt mazowieckich, tudzież nadania tak korporacyj jako i osób prywatnych, Warszawa 1863; zob. także MK 5, k. 190.

²⁵ Historię parafii i kościoła opisali: L. Kłos, *Historia parafii pw. Narodzenia Najświętszej Maryi Panny w Mińsku Mazowieckim*, Mińsk Mazowiecki 2012; K. Szczypiorski, *Historia kościoła Narodzenia Najświętszej Maryi Panny w Mińsku Mazowieckim*, Mińsk Mazowiecki 2010.

i okolicznych wsi gminnych na przełomie XVI i XVII wieku – najstarsze akta metrykalne pochodzą niestety dopiero z wieku XVIII. Krótki, ale niezwykle interesujący epizod istnienia w Dębem Wielkim kościoła farnego w wieku XVIII, opiszę dalej, aby nie rozbijać w tym miejscu chronologii wydarzeń. Zwłaszcza, że nie była wówczas erygowana oddzielna parafia i w dalszym ciągu katolicy przypisani byli do parafii w Mińsku Mazowieckim, na co wskazują zachowane akta metrykalne, a fakt wybudowania w Dębem kościoła wymaga podjęcia oddzielnego wątku.

Brak własnej świątyni w Dębem przez sześć wieków jego istnienia, wiązał się w dużej mierze z elementem protestanckim, występującym wśród właścicieli/dzierżawców majątku: z osobą Zygmunta Wolskiego (XVI wiek), czy Ferdynandem Łaszewskim w XIX wieku. W przypadku Wolskiego zauważyć warto, że o ile on sam przeszedł konwersję, o tyle pozostała część jego rodziny była przez cały czas ściśle związana z katolicyzmem. To właśnie im miasto Mińsk zawdzięczało kaplicę przy kościele, ufundowaną w 1548 roku przez wdowę po Mikołaju Wolskim – Annę z Glinek oraz jej synów Stanisława, Mikołaja i Zygmunta²⁶.

Innowiercą-dzierżawcą w Dębem był również poseł dysydencki Jan Jerzy Grabowski, wywodzący się z kalwińskiej rodziny Grabowskich. Problem dotyczył także osiedlających się rodzin pochodzenia niemieckiego. Odsetek protestantów w królewskich ziemach zwiększył się przede wszystkim w okresie saskim, kiedy to „W miastach także królewskich i ekonomach (...) wielu Sasów lutrów osiadło. (...) Panowie wielcy najwięcej podobali sobie w służących dysydentach, iż ci ludzie, chcąc się utrzymać i dorobić chleba w obcym kraju, sprawowali się skromniej, trzeźwiej i z większą aplikacją niż Polacy.”²⁷

Nie wszystkie wsie, należące do dóbr Dębe należały do tej samej parafii katolickiej. Położone w północnej części gminy wchodziły w skład parafii Pustelnik, erygowanej w 1540 roku, zaś te na południu do parafii Glinianka, w której pierwszy kościół wybudowany został w 1556 roku przez Wawrzyńca Dobrzyńskiego.

Samo Dębe również należało do parafii w Pustelniku, co potwierdza brak miejscowości Dębe w najstarszych księgach parafii mińskiej, a pierwszymi nazwiskami wymienionymi w księdze urodzeń z 1627 roku parafii Mińsk Mazowiecki są: Błanisz, Goździk [Goździk], Gruba, Para, Wróbel z Dębego, Fader z Kobiernego, Lipka, Parustek, Saska, Suba [Szuba] i Zazski z Rysia oraz Kąkol, Piwko [Piwek] i Siodlek z Choszczówki. Niestety zachowane księgi metrykalne parafii w Pustelniku pochodzą dopiero z początku XVIII wieku. Część miejscowości należała także do nowszej parafii Wiązowna, datowanej na XVII wiek. Kilka zasilano natomiast historyczną parafią Długa Kościelna, utworzoną w 1445 roku.

Analiza dat erekcji poszczególnych parafii w bezpośrednim sąsiedztwie Dębego daje nam jednoznaczną odpowiedź na jego ścisły związek z Mińskiem Mazowieckim, który w połowie XV wieku był najbliższym miastem posiadającym kościół. Prawdopodobnie z czasem nastąpił odpływ wiernych do kościoła w Pustelniku, zaś przynależność parafialna mieszkańców Dębego ustabilizowała się w pierwszej połowie XVII wieku, kiedy to w Mińsku istniał już nowy, murywany kościół. W skład parafii mińskiej wchodziły wówczas następujące wsie: „Cadzyorak, Dambe, Długa, Jassijonka, Długa Okuń, Usijnij, Zamijenije, Hłowiecz, Thargovka, Andrzejnyk i Chroslija”²⁸.

Omawiane parafie, z wyjątkiem Pustelnika²⁹, zaliczały się do historycznej archidiecezji poznańskiej, archidiaconatu warszawskiego. W 1603 roku w skład archidiaconatu wchodziły, spośród interesujących nas geograficznie, dekanaty: liwski (Długa, Grębków, Mińsk) i garwoliński (Glinianka i Wiązowna). Dopiero po trzecim rozbiórze Polski parafia mińska przyłączona została do diecezji lubelskiej, a w 1818 roku do arcybiskupstwa warszawskiego.

Inaczej prezentuje się dość skomplikowana kwestia dziesięciny, czyli obowiązkowego datku na rzecz Kościoła, wytyczanego ze zbiorów rolnych i pobieranego z każdej osady kmieci. Aktem z dnia 15 września 1504 roku bp. poznański Jan Lubrański nadał kościołowi w Grębkowie³⁰ dziesięcinę z Dębego Wielkiego, Kobiernego i Kątów³¹.

²⁶ *Księga ziemi czerskiej 1404-1425*, Warszawa 1879, przyp. 1, s. XIX.

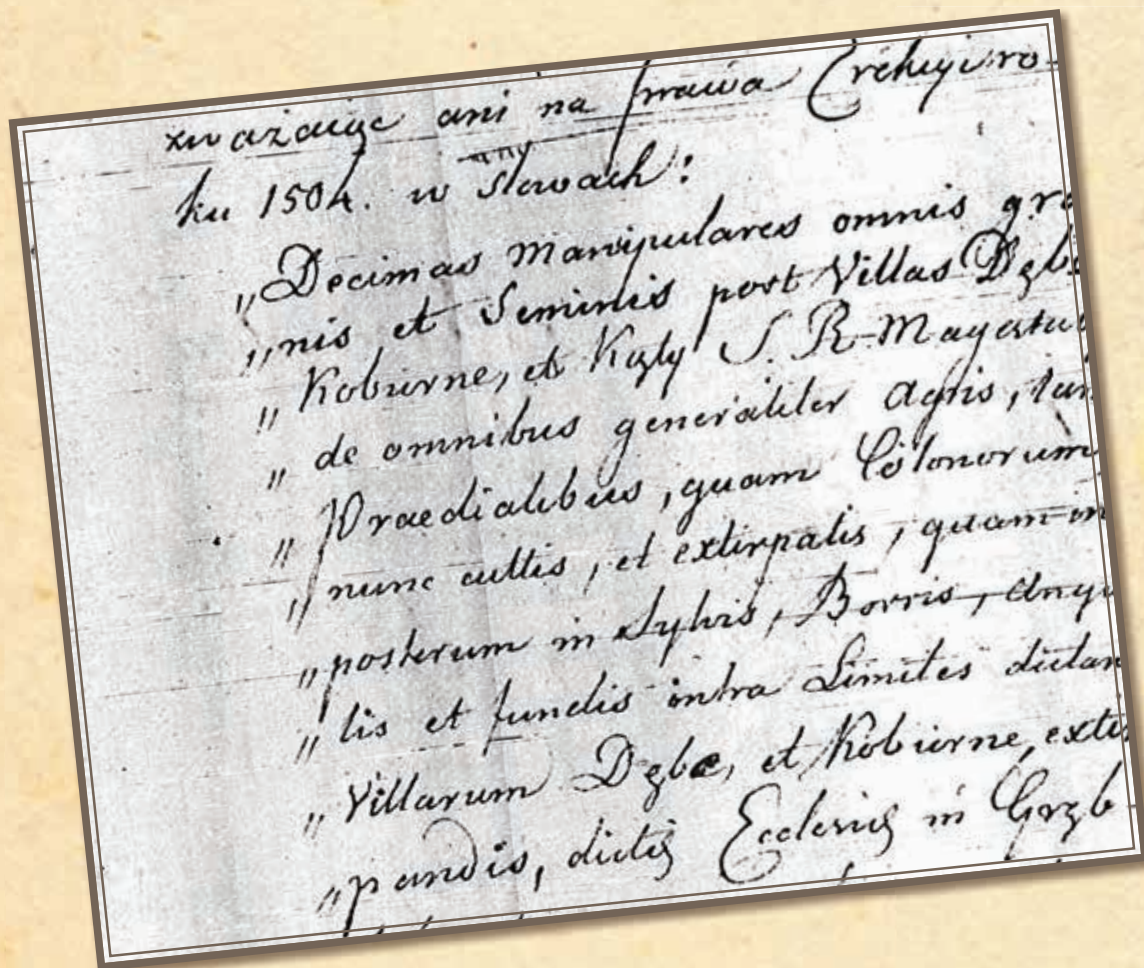
²⁷ J. Kitowicz, *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, Warszawa 1985, s. 25. ²⁸ K. Szczypiorski, *Historia kościoła Narodzenia Najświętszej Maryi Panny w Mińsku Mazowieckim*, Warszawa 2010, s. 6.

²⁸ K. Szczypiorski, *Historia kościoła Narodzenia Najświętszej Maryi Panny w Mińsku Mazowieckim*, Warszawa 2010, s. 6.

²⁹ Pustelnik należał do dekanatu stanisławowskiego diecezji płockiej, choć część miejscowości wchodzących w jej skład, a należących później do dzierżawy Dębe, np. Goźdzówka, leżała w granicach diecezji poznańskiej.

³⁰ Grębków – wieś położona w powiecie węgrowskim, gminie Grębków, ok. 15 km od Liwu.

³¹ AGAD, I Rada Królestwa Polskiego, sygn. 174, s. 2. Zapis źródłowy, zawierający przytoczony cytat z aktu nadania parafii powyższych dziesięcin w 1504 roku, znajduje się w rekursie ks. kanonika Floriana Buyno do Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z 1823 roku.

Wypis z dokumentu nadania kościołowi w Grębkowie dziesięciny z Dębego, Kobiernego i Kątów,
ze zbiorów AGAD, I Rada Stanu Królestwa Polskiego,
sygn. 174, s. 2.

Była to dość hojna donacja dla parafii datowanej podobnie jak mińska. Kościół w Grębkowie otrzymał wówczas prawo dziesięciny z wsi: Podsusze, Wola Królewska, Polidowa, Bojmie i Suchy Dół³². Parafia w Grębkowie doczekała się swojego opracowania historycznego, które powstało, jako praca podyplomowa mgr Jolanty Wąsowskiej. Autorka dokładnie wymienia wsie, należące obecnie do gminy Grębków, na których spoczywały ciężary płacenia dziesięciny, z wyjątkiem wyraźnie jej obcej miejscowości, której nie zidentyfikowała, jako Dębe Wielkie, zapisując ją następująco: „Dębe czy Dębiec (Dębowiec)”³³. Trudności z identyfikacją tak odległej wsi nie dziwią z uwagi na ponad czterdziestokilometrową odległość pomiędzy Dębem a Grębkowem. Informacją, która jednak wyraźnie nasuwa nam stwierdzenie, że mowa o Dębem Wielkim jest podkreślenie w dokumentach, że chodzi o dobra królewskie. Posiadane przez plebanię grębkowską dziesięciny z Dębego, Woli Dębskiej i Kobiernego, znajdują również swoje potwierdzenie w protokołach wizytacji bp poznańskiego Wawrzyńca Goślickiego z 1603 roku³⁴.

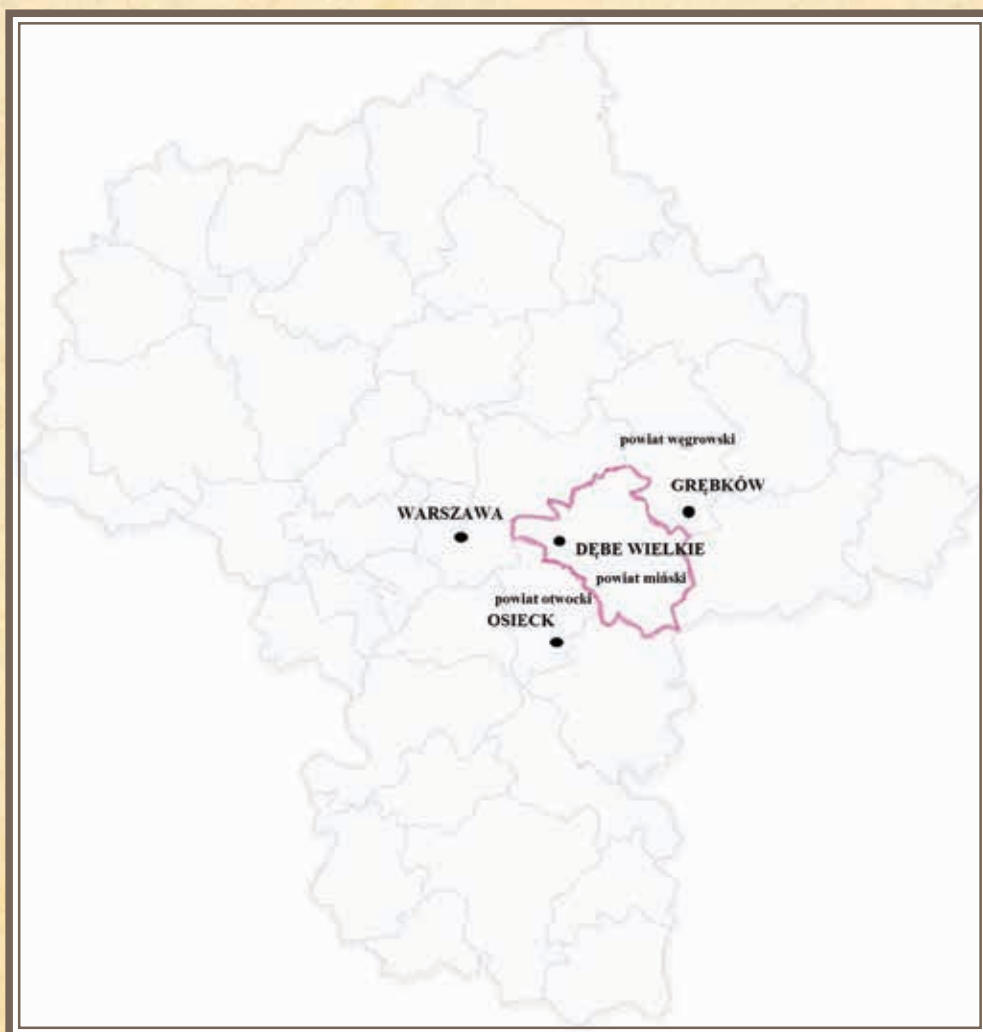
³² J. Łukaszewicz, *Krótki opis historyczny kościołków, kaplic, klasztorów, szkółek parochialnych, szpitali i innych zakładów dobroczynnych*, Poznań 1863, t. 3, s. 209-211.

³³ J. Wąsowska, *Dzieje parafii p.w. św. Bartłomieja w Grębkowie od jej założenia w 1425 roku do czasów współczesnych*, Warszawa 2004, s. 9.

³⁴ J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej t. II. Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*, Toruń 1964, s. 547.

W przypadku kmieci dziesięcinę z Dębego pobierano aż do 1863 r., natomiast począwszy od XVI wieku, ogrodnicy i pracownicy folwarczni płacili ją parafii w Mińsku Mazowieckim³⁵. Potwierdzenie obowiązku oddawania dziesięciny do Grębkowa znajduje się w Lustracjach województwa mazowieckiego z 1565 roku. W przypadku Kobiernego została tam błędnie zapisana parafia Rębków³⁶. Późniejsze lustracje podają informacje, że ze wsi Rysie i Choszczówka, dziesięcina należy się diecezji poznańskiej, z Goździówki ma być oddawana do Pustelnika, z Zalesia natomiast do Mińska.

Osobą, która sprzeciwiała się płaceniu podatku na rzecz parafii grębkowskiej, był dzierżawca Dębego Michał Jackowski, który w latach 20. XIX wieku procesował się w tej sprawie z: ks. Floryanem Buyno, ówczesnym proboszczem grębkowskim³⁷ - sprawy jednak nie wygrał. Problem dziesięcin prowadził do licznych konfliktów pomiędzy dziedzicem majątku a plebanem, któremu przysługiwał odbiór świadczenia, już od wczesnego średniowiecza. Szlachta wyłamywała się od płacenia dziesięciny ze swych dóbr, pragnąc oddawać ją wybranym przez siebie kościołom. Ze sprawą tej opłaty wiązały się liczne nieścisłości wynikające z jej wysokości (zwykle był to dziesiąty snop zboża, ale ostatecznie decydowały o tym miejscowe zwyczaje, z czasem zaczęto też daninę w naturze zamieniać na opłatę pieniężną), sposobu jej przekazywania, osad zwolnionych z opłaty na rzecz kościoła (nowiny - czyli obszary leśne wykarczowane na pole miały być z niej zwolnione, czego plebani nie zawsze przestrzegali), czy też jednostki rozstrzygającej ewentualne spory (sąd duchowny czy książę/król/Trybunał Koronny w zależności od okresu historycznego). Dziesięcina z Dębego do XIX wieku płacona była najprawdopodobniej w naturze, gdyż zamiana tejże na pieniężną, wprowadzona przez sejm 1635 roku, dotyczyła wyłącznie majątków szlacheckich, nie zaś królewskich. Dopiero w 1817 roku dziesięcinę snopową zamieniono na pieniężną, regulując jednocześnie kwestię nowin.

Dębe Wielkie, Grębków i Osieck zaznaczone na mapie województwa mazowieckiego.

³⁵ Lustracje województwa mazowieckiego 1565, cz. 1, Warszawa 1967, s. 99.

³⁶ Rębków – miejscowość położona w powiecie garwolińskim. Potwierdzeniem tego, że Kobierno oddawało dziesięcinę do Grębkowa jest nadanie z 1504 r.

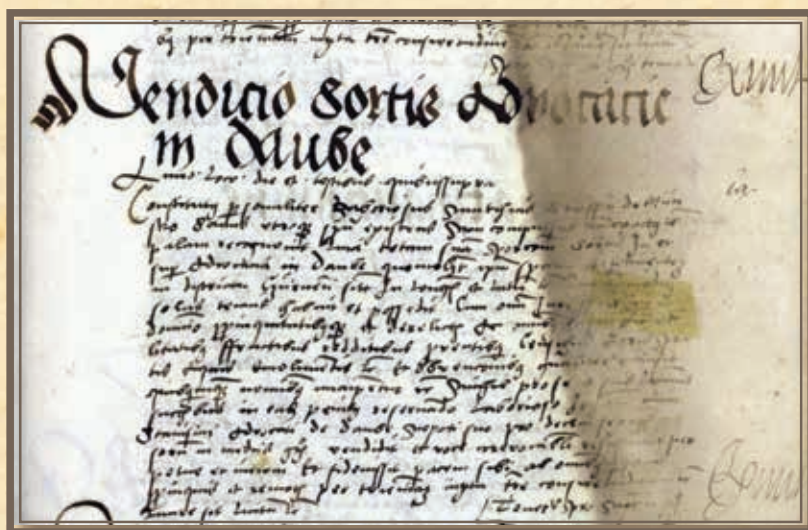
³⁷ AGAD, I Rada Stanu Królestwa Polskiego, nr mikr. A22852/ sygn. 174, s. 2.

Rozwój Dębego i pobliskich miejscowości w XVI wieku

Początek XVI wieku

Na początku XVI wieku, oprócz nadania dziesięciny odległej parafii grębkowskiej, w miejscowości Dębe nastąpiły zmiany o charakterze administracyjnym. Dzięki dokumentom zapisanym w Metryce Koronnej dowiadujemy się, że Dębe było wójtostwem oraz dysponujemy imionami kilku kolejnych wójtów. Znana jest także postać Marcina Passa z Dębego, dokonującego licznych transakcji w Warszawie, które dają mu awans do stanu mieszczańskiego.

W 1503 roku Maciej Skup, mieszczanin z Mińska dokonał sprzedaży należącej do niego części wójtostwa w Dębem swojemu wnukowi Janowi³⁸. Jan został tym samym kolejnym wójtem Dębego. Funkcję tę pełnił wcześniej także jego ojciec – Stanisław, syn wspomnianego Macieja, w 1503 roku już nieżyjący. Wyraźnie widoczna jest w tym wywodzie

Dokument z 1503 r. dotyczący sprzedaży części wójtostwa przez Macieja Skupa jego wnukowi Janowi, MK 18. K. 166

³⁸ MK 18, k. 166.

dziedziczność wójtostwa dębskiego, które spoczywało w trzech pokoleniach mińskiej rodziny Skupów. Wójtostwa początkowo znajdowały się wyłącznie w miastach na prawie niemieckim, we wsiach natomiast były sołtystwa. Później te pierwsze zaczęto zakładać także w miasteczkach prywatnych, a z czasem rozszerzono definicję wójtostwa również do wsi. We wsiach wójt sprawował swój urząd dożywotnio, będąc przywódcą i obrońcą włości, sprawował także sądy. Wybierany był przez gromadę lub dziedzica³⁹.

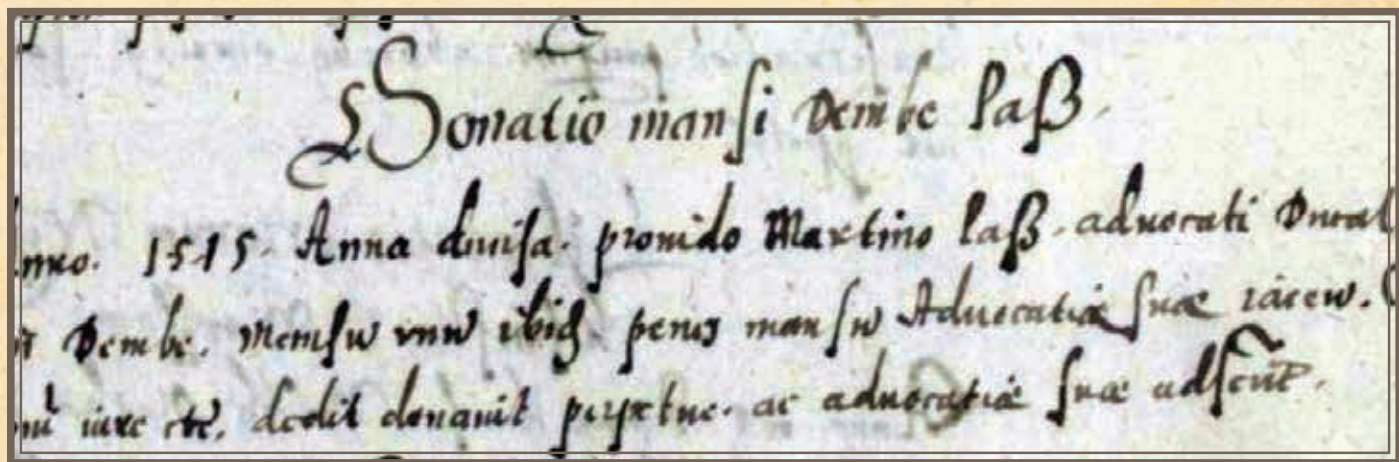
W dobie jagiellońskiej wójtowie wiejscy zastąpili znany z okresu piastowskiego dziedziczny urząd sołtysa, który oprócz opieki nad własną gromadą, zajmował się obroną pobliskiego grodu warownego, zwoził do niego zbierane daniny i drewno.

Na przełomie XV i XVI wieku urząd sołtysa mógł już być wykupowany, co zaczęło dotyczyć także wypierającego go wójta. Potwierdzeniem zjawiska sprzedaży urzędów jest chociażby dokument z 1503 roku, choć w tym przypadku jest to poniekąd usankcjonowanie dziedziczności pełnionej funkcji, pozostającej w rękach rodziny Skupów. W Dębem na wójtostwo przeznaczone były 2 włóki ziemi, o czym informują nas późniejsze lustracje⁴⁰.

Marcin Pass

W 1515 księżna Anna wieczyście nadała opatrznemu Marcinowi Paszowi (alias Passowi, Payszowie) jeden łan należący do niej książęcego wójtostwa w Dębem, wraz ze wszystkimi prawami z nim związanymi⁴¹. W latach 20. XVI wieku Pasz dokonał kilku transakcji, które odnotowane zostały w Księdze radzieckiej miasta Starej Warszawy z lat 1447-1527 i które potwierdzają jego pochodzenie z Dębego.

W 1521 roku przed radą miasta Warszawy stawiała się uczciwa Dorota Sylwestrowa. Sprawa dotyczyła przekazania przez nią w zastaw pracowitemu Marcinowi Paszowi, kmieciowi z Dębego, części posiadłości warszawskich za dziesięć kop do czasu najbliższych świąt. Dane w zastaw miały obowiązywać przez okres jednego roku. Dwa lata później Pasz zapisany został już nie jako kmieć, lecz jako opatrzny Marcin Paysz z Dembego, mieszczanin warszawski. Druga sprawa dotyczyła jego i kuśnierza Franczka. Dokument ten wspomina, że Marcin zapisywany był już wcześniej w Księdze ławniczej Warszawy.

Dokument z 1515 r. dotyczący nadania ziemi Marcinowi Passowi z Dębego, MK 8, k. 24.

Sprawy Pasza wpisują się w zjawisko migracji ludności wiejskiej do miasta w pierwszej połowie XVI wieku. Był to czas spokoju po dotyczących Mazowsze w wiekach wcześniejszych najazdach Jaćwingów i Tatarów oraz po zakończeniu wojen toczonych z zakonem krzyżackim. Ludność z najbardziej zagęszczonych ziem mazowieckich (płockiej,

³⁹ Z. Gloger, hasło wójt, w: *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. 4, Warszawa 1903, s. 405-406.

⁴⁰ *Lustracje województwa mazowieckiego* 1565, cz. 1, Warszawa 1967, s. 97.

⁴¹ MK 8, k. 24.

wyszogrodzkiej i zakroczymskiej) obrała kierunek wschodni – obszary niewykarczowane, porośnięte przez puszcze, jak Dębe wraz z okolicą oraz tereny Podlasia, a także Litwę i Prusy Książęce. Migracja wewnętrzna obejmowała także ludność wiejską, która zaczęła szukać sposobów poprawy swojego losu w miastach. Wspomniany Pasz miał pewien kapitał początkowy, który pozyskał z ziemi, nadanej mu przez księżnę Annę, więc podjął próbę osiedlenia się w mieście, co ostatecznie przyniosło zamierzony efekt - został uznany za mieszczanina. Dalsze jego losy nie są znane, ale przedstawiciele rodziny Passów byli w dalszym ciągu obecni na kartach historii Dębego. Według lustracji z drugiej połowy XVI wieku Stanisław Pass z Dębego był bartnikiem, co było w tamtym czasie dochodowym zajęciem.

Inkorporacja Mazowsza i wynikające z niej zmiany dla dzierżawy Dębe

Po pogrzebie ostatniego księcia mazowieckiego Janusza i ostatecznym wcieleniu Mazowsza do Korony, otwarta pozostała sprawa ostatniej księżnej mazowieckiej - Anny Konradówny. Król Zygmunt I zadbał o nią i 10 września 1526 roku wydał w Warszawie dokument, gwarantujący księżnej godziwe uposażenie do czasu jej zamążpójścia. Tekst listu, z pominięciem niektórych formuł, wyliczającego wszystkie dobra przyznane Annie przytoczył Adolf Pawiński:

„Księżnie Annie dajemy na używanie, dopóki zamąż wydaną nie będzie, dobra niżej opisane: zamek liwski z obojem miastem i wsiami zdawna do niego należącemi, które są wolne, a nie zastawione lub jakim bądź sposobem obciążone, wraz z czynszem naszym, ze wsi szlacheckich, ziemi lub powiatu liwskiego zwykle przypadającym. Także miasteczka Latowicz i Garwolin z wsiami do nich przyległemi. Również miasteczko Goszczyn z folwarkiem w Będkowie, z wsiami do nich przyległemi; jakoteż miasteczko Piaseczno z wsiami Słomino, Łazy i innemi wsiami do nich należącemi. Podobnież zameczek Osiecko i Dęby z wsiami ich dotykającemi ze wszystkimi i szczególniemi tychże miasteczek i dóbr wyżej opisanych czynszami, dochodami, podatkami, cłami, robociznami, lasami, jeziorami, daninami miodu i t. d., z prawem prezenty do wszystkich i pojedynczych kościołów...”⁴²

Księżna mogła także użytkować dwór mniejszy w Warszawie oraz korzystać z drewna na budulec pochodzącego z Puszczy Stromieckiej. Rozbudowaną wersję wyżej wymienionych uposażeń przedstawił Janusz Grabowski, który zajął się dokładnym rozpisaniem przynależnych wsi. W przypadku fortalicji Osiecka i dzierżawy Dębe, jako wsi przynależne wyróżnił on „Rysie, Kobierzec, Choszczówkę, Goździówkę i Zalesie”⁴³.

Obowiązki i przywileje Mazowszan wobec króla uregulował przywilej piotrkowski z 27 grudnia 1529 roku. Dotychczas podlegli książętom mazowieckim, teraz natomiast musieli mieć spisane jasno określone zobowiązania wobec króla, takie same, jakie przysługiwały mieszkańcom pozostałych części kraju. Zachowane i uznane zostały jednocześnie dotychczasowe prawa i wolności. Niemniej, nowe regulacje prawne zmieniały dotychczasowe położenie mieszkańców dawnego księstwa. Korzystne były one dla szlachty mazowieckiej, zrównanej odtąd ze szlachtą koronną. Taki stan rzeczy odbił się jednak na kmieciach, na których spadły nowe ciężary podatkowe⁴⁴. Dębe z przyległościami oficjalnie do 1537 roku należało do księżnej Anny i w związku z tym jego sytuacja nieco się różniła. Gdy w 1536 roku księżna wyszła za mąż za Stanisława Odrowąża, początkowo nie chciała zrzec się terenów mazowieckich. Wcześniejsze jej uposażenie, po trwającym prawie rok sporze z Zygmuntem Starym, dopiero w 1537 roku stało się królewszczyną.

Królewszczyny były własnością królewską, z której dochód przeznaczony był na utrzymanie władcy. Początkowo dobra te stanowiły znaczną część kraju, jednak wraz z umacnianiem się stanu szlacheckiego oraz wzrostem liczby ludności i rozdawaniem ich przez królów, liczba królewszczyn zaczęła spadać. Zaliczano do nich m.in. wójtostwa (*advocatie*) i starostwa, jakimi było Dębe w zależności od omawianego okresu. Dawane były zazwyczaj w dzierżawę lub w dożywocie. Bona regalia podlegały sądom królewskim, musiały przyjmować postoje żołnierskie i zapewniać wojskom wyżywienie, a następnie płacić hibernę i kwartę⁴⁵.

Od momentu wcielenia Mazowsza do Korony i przekształcenia części majątków prywatnych w królewszczyny,

⁴² A. Pawiński, *Ostatnia księżna mazowiecka. Obrazek z dziejów XVI wieku*, Warszawa 1892, s. 96-97.

⁴³ J. Grabowski, *Dynastia Piastów mazowieckich. Studia nad dziejami politycznymi Mazowsza, intytulacją i genealogią książąt*, Warszawa 2012, s. 209.

⁴⁴ I. Gieysztorowa, *Od Jagiellonów do Sobieskiego 1526-1696*, w: *Cztery wieki Mazowsza*, Warszawa 1968, s. 14.

⁴⁵ Hiberna (łac. zimowa) – opłata płacona przez kmieci w królewszczynach, przeznaczona na żywność niezbędną dla wojska w okresie zimowym; pobierana była na jesieni w formie pieniędzy od 1649 roku, zastępując obowiązek żywienia żołnierzy. Część pobieranej sumy szła także na inne wydatki związane z wojskiem;

kwarta (łac. czwarty) – czwarta część dochodu z królewszczyn, płacona na utrzymanie stałego wojska (zwanego kwarcianym) oraz obronę granic, ustanowiona przez Zygmunta Augusta w 1562 roku.

wyraźnie poprawił się status miast nieopodal Dębego, na czym mogło zyskać i ono samo. Największe znaczenie zaczął mieć Stanisławów, kosztem wspomnianego już Osiecka. Główną przyczyną zaistniałych zmian, było założenie w Stanisławowie rozległego kompleksu dworskiego, który uczynił z miasta ważny ośrodek rzemieślniczo-handlowy. W dobie Jagiellonów miejscowość, która uzyskała prawa miejskie na krótko przed inkorporacją Mazowsza, zyskiwała głównie dzięki swojemu położeniu na głównym szlaku, łączącym Koronę z Litwą – tzw. Wielkim Gościńcu Litewskim. Takie umiejscowienie sprzyjało rozwojowi handlu. W podobny sposób pod względem gospodarczym zyskał na początku XIX wieku Mińsk Mazowiecki (przeskoczył wówczas rangą Stanisławów), a także dobra Dębe umiejscowione przy szosie brzeskiej. Wprawdzie przez terytorium obecnej gminy Dębe Wielkie jeszcze w XVI wieku przebiegał Wielki Gościńiec Litewski, ale zahaczał jedynie o jej północną część - na szlaku położona była miejscowość Kąty Goździejewskie. Taki stan sprawił, że w XVI i zwłaszcza w XVII wieku północne obszary gmin, bardziej się rozwijały, a dochody z nich znacznie wzbogacały dobra. Chwilowe odseparowanie się na początku XVII wieku takich miejscowości, jak Goździówka i Zalesie wyraźnie osłabiło kondycję całej dzierzawy.

Wracając jednak do wyводу dotyczącego Stanisławowa w pierwszej połowie XVI wieku, należy podkreślić, że od 1545 roku zarządzała nim królowa Bona, która otrzymała dobra mazowieckie w zamian za zrzeczenie się swoich małopolskich posiadłości i to z jej inicjatywy wybudowana została rezydencja wraz z otaczającym ją kompleksem dworskim ⁴⁶.

Królowa Bona

Fakt ten jest istotny dla historii Dębego z uwagi na to, kto był w owym czasie ochmistrem na jej dworze i dzięki sprawowanej funkcji zyskał duży majątek. Był nim Mikołaj Wolski, wcześniej pełniący urząd kasztelana sochaczewskiego, który na koniec został kasztelanem sandomierskim.

To za sprawą jego żony, Anny z Glinków, kasztelanki wiskiej i siostrzenicy prymasa Jana Łaskiego, wybudowana została kaplica w Mińsku. Do rodziny Mikołaja należało ponadto miasteczko Sandomierz, późniejsza część Mińska, z reprezentacyjnym pałacem, wybudowanym prawdopodobnie przez Zygmunta i jego braci. Najważniejsze z perspektywy zainteresowanych historią Dębego jest jednak to, że Zygmunt Wolski dzierżawił później dobra Dębe. Niewykluczone jest, że dzierzawa dębska trafiła w ręce Wolskich jeszcze w czasach, gdy Mikołaj był ochmistrem dworu królowej. Zwłaszcza, że lasy tej dzierzawy podlegały nadzorowi Stanisławowa, a rodzina związana była także z pobliskim Mińskiem Mazowieckim. Fakt mazowieckiego pochodzenia rodu i współpraca z dworem królewskim mogły także zapewnić im możliwość dzierzawy w następnym pokoleniu lub być nagrodą za zasługi na rzecz kraju, czego innym przejawem było piastowanie urzędów starosty czy marszałka także przez potomków Mikołaja. Dodatkowo warto zaznaczyć, że następcą Wolskiego na dworze Bony był Jerzy Jeżewski ⁴⁷, którego syn Stanisław dzierżawił, w podobnym okresie jak Zygmunt Wolski, ziemie w rejonach Cisia i Wielgolasu, co może tylko potwierdzić powyżej przedstawione przypuszczenie.

Zakres terytorialny puszczy dębskiej dobrze przedstawia mapa z *Atlasu Historycznego Polski – Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*. Na mapie różnymi kolorami zaznaczone zostały królewszczyzny i miejscowości należące do szlachty. Tabela prezentuje wykaz miejscowości dzisiejszej gminy Dębe Wielkie, umieszczonych na mapie, z podziałem na rodzaj własności. Jak widać więcej ich było w posiadaniu króla. Wsie prywatne, wymienione w tabeli, historycznie znalazły się w XIX wieku w gminie Glinianka.

Pierwsze wzmianki o miejscowości Ruda pochodzą z XVI wieku. Ruda była wówczas szlachecką osadą młyńską ⁴⁸. Chrośla były starsze, wspomniano o nich już w drugiej połowie XV wieku ⁴⁹ i tym samym miały początkowo większą powierzchnię i liczbę mieszkańców, natomiast w końcu wieku proporcje te się odwróciły.

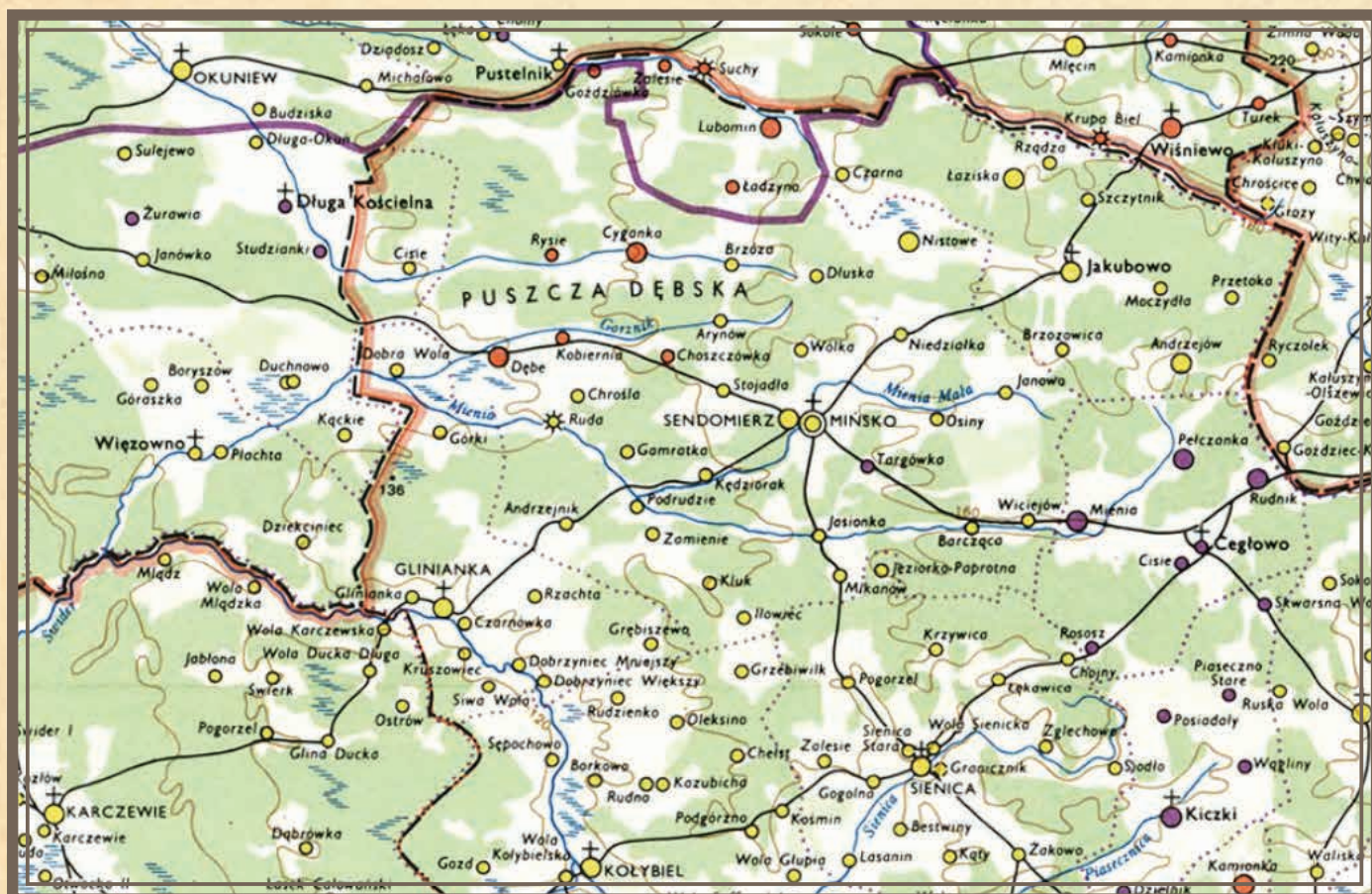
Rozwój Rudy wiązał się zapewne z budową tam dworu.

⁴⁶ W. Więch-Tchórzewska, *Dwory w Stanisławowie*, „Rocznik Mińskomazowiecki” 1994, z. 2, s. 12-14.

⁴⁷ M. Bogucka, *Mazowsze na mapie Polski i Europy w XVI-XVII w.*, „Rocznik Mazowiecki” 2003, s. 12.

⁴⁸ *Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku. Cz. 1, Mapa, plany*, red. W. Pałucki, Warszawa 1973.

⁴⁹ Jako „Chraslye” w 1474 roku, *Nazwy miejscowe Polski: historia, pochodzenie, zmiany*. T. 2, C–D, s. 86.

Mapa przedstawiająca Puszcę Dębską w 2 poł. XVI wieku,
z: Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku, cz. I, mapa, plany, red. W. Pałucki, Warszawa 1973.

Osada młyńska Ruda znajdowała się w miejscu, w którym stał w XX wieku młyn, należący do wsi Bykowizna. Otóż w pierwszej połowie XVIII wieku w księgach metrykalnych parafii Mińsk Mazowiecki opisywany był, jako młyn Ruda, zamieszkały przez rodzinę Byk. W latach siedemdziesiątych tego wieku pojawiła się nowa nazwa - Młyn Byk, a w osadzie, podobnie jak również w Rudzie, wciąż występowały osoby noszące to nazwisko. Dekadę później pojawiła się dzisiejsza nazwa Bykowizna, uwzględniona na mapie Karola de Pertheesa z 1783 roku.

Najstarszą rodziną szlachecką, jaką udało się odnotować na terytorium Rudy i Chrośli, byli Chętczowscy herbu Lubicz, wywodzący się ze wsi Chętczy w ziemi różańskiej. Na terenie Rudy zamieszkali oni już w pierwszej połowie XVII wieku. Opuszczenie ziemi mińskiej przez Chętczowskich po 1659 roku ma zapewne ścisły związek z wojną polsko-szwedzką i jej zniszczeniami.

Tabela 3. Podział wsi wchodzących w skład obecnej gminy
Dębe Wielkie pod względem własności w drugiej połowie XVI wieku

Własność królewska	Własność szlachecka
Dębe	Ruda
Kobiernia [Kobierne]	Chrośla
Choszczówka	Górki
Rysie	Andrzejnik [Jędrzejnik]
Goździówka	
Zalesie	
Cyganka	

Tadeusz Dembowski, właściciel dóbr Ruda

W drugiej połowie XVIII wieku część Mińska i okolicznych wsi należała do rodziny Opalińskich. W 1775 roku po bezdzietnej śmierci Wojciecha Opalińskiego majątek stał się własnością Teresy z Potockich, 1 v. Warszuckiej, która zmarła bezpotomnie niedługo po mężu. O spadek po Teresie Opalińskiej 1v. Warszuckiej ubiegali się Potoccy oraz Piotr Borzęcki. Ten ostatni w 1781 roku otrzymał ostatecznie Mińsk i inne posiadłości. Borzęcki popadł w konflikt z miejscową ludnością, a zadłużone wsie ostatecznie sprzedał. W 1789 roku Rudę i Łaziska odkupili od niego Dembowscy h. Jelita.

Tadeusz Dembowski zajmował się polityką - był posłem sandomierskim wybranym na sejmy w 1780 i 1784 roku, zaś w okresie Sejmu Wielkiego został członkiem Komisji Wojskowej, w której aktywnie współpracował z Michałem Hieronimem Starzeńskim (przodkiem późniejszego właściciela Rudy i zasłużonego dla budowy kościoła w Dębem Wielkim Mariana Starzeńskiego) oraz Józefem Czapskim. Po powstaniu kościuszkowskim nie udał się na emigrację, lecz zajął się życiem rodzinnym i budową kompleksu pałacowo-parkowego w Rudzie. W 1807 roku został ministrem skarbu, funkcję tę sprawował do

śmierci w 1809 roku. Po jego śmierci Rudę otrzymali wdowa po nim Józefa z Dembowskich Dembowska oraz syn Stanisław Kostka. Drugi z synów, Jan Nepomucen, zajął sąsiednie Stojadła. Ruda, Chrośla, Bykowizna, Terestaw, Górki, Poręby, Podkobierne oraz osada Choszczak, a później także Choszczówka weszły w skład dóbr Ruda, które znajdowały się administracyjnie w gminie Glinianka (przez pewien czas natomiast w gminie Ruda), do gminy Dębe Wielkie przyłączone zostały dopiero po II wojnie światowej⁵⁰.

Prot Lelewel z Woli Cygowskiej, autor pamiętników, w których wspominał Rudę i Dębe

Zygmunt Wolski

Wolscy h. Półkozic, wywodzili się z Gowartowej Woli w województwie rawskim, a później po zakupie majątku na Litwie, zaczęli się pisać z Podhajec⁵¹. Wielu przedstawicieli tego rodu, odegrało znaczącą rolę w polityce Rzeczypospolitej XVI wieku. Ich kariery przypadły na czas kształtowania się ustroju administracyjnego Korony i reorganizacji województw po wcieleniu do niej Mazowsza. Dobrą okazją na wzbogacenie się i rozpoczęcie nowej ścieżki kariery było także pełnienie funkcji na dworach królewskich, zwłaszcza, że szlachta mazowiecka, do której zaliczali się Wolscy, charakteryzowała się w tamtym okresie większą dynamiką działania niż przedstawiciele warstwy z pozostałych dzielnic. Wynikało to z faktu, że dopiero po 1526 roku pojawiła się dla niej szansa na wzbogacenie się. Nie mieli zatem nic do stracenia, ale dużo do zyskania. Bartosz Paprocki z tej linii Wolskich herbu Półkozic wymienia następujących: Mikołaja (j.w.), Mikołaja (biskupa kujawskiego, zm. w 1567 roku), Zygmunta, Stanisława (kasztelana sędzińskiego, marszałka nadwornego warszawskiego i starostę krzepickiego) oraz Mikołaja (miecznika koronnego, starostę krzepickiego)⁵². Więcej przedstawicieli rodu Wolskich podaje natomiast Niesiecki, nakreślając dokładniej ich wywód genealogiczny.

⁵⁰ Więcej na temat historii Rudy można przeczytać w książce K.W. Gańko, *Hrabia Marian Starzeński i jego rodzina w dobrach Ruda*, Warszawa 2015.

⁵¹ Kasper Niesiecki, *Wolski*, w: *Herbarz Polski S.J.*, t. 9, Lipsk 1842, s. 405-408.

⁵² B. Paprocki, *Herby rycerstwa polskiego*, Kraków 1858, s. 252-253.

Na podstawie lustracji wiadomo, że w 1565 r. Dębe dzierżawił Zygmunt Wolski, syn Mikołaja i Anny. Początki dzierżawy wiążą się z oświadczeniem złożonym w Tykocinie, na mocy którego Wolski zrzekł się praw do uposażeń w innych królewskich ziemiach w zamian za nadanie mu dóbr Dębe⁵³. Trzymanie dzierżawy trwało od maja 1563 roku do prawdopodobnie końca jego życia, czyli do 1573 roku, gdyż źródła z 1569 r. potwierdzają, że znajdowała się wtedy jeszcze w rękach Wolskiego⁵⁴. W tym samym roku Wolski podpisał także list królewski o restytucji Podlasia⁵⁵.

Podobnie jak ojciec, Zygmunt Wolski związany był z dworem ostatnich Jagiellonów. Mianowano go kasztelanem czerskim i starostą warszawskim. W latach 1568-1573 osobiście nadzorował prace nad budową mostu Zygmunta Augusta, łączącego rozwijającą się Warszawę z praską stroną Wisły. Most, mimo iż przetrwał zaledwie 30 lat, był

Most Zygmunta Augusta w Warszawie, którego budowę nadzorował Zygmunt Wolski

wyrazem prowadzonej przez Zygmunta Augusta polityki północno-wschodniej. Warszawa już wówczas kreowana była na stałe miejsce obrad sejmów Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego po zawarciu unii realnej. Stworzenie nowej przeprawy przez Wisłę zbliżyło do miasta także nieco dalej od niej ulokowane królewskie ziemie jak np. Dębe. Choć przeprawa przez most była płatna, majątni mogli znacznie szybciej przedostać się do nowej stolicy Mazowsza, nawiązując kontakty handlowe. W latach późniejszych natomiast, gdy utrzymał się już stały trakt wiodący z Litwy do Warszawy, przebiegający przez Dębe, zwany Gościńcem Warszawskim, a od XIX wieku Traktem Brzeskim, tereny położone wokół Dębego i Mińska Mazowieckiego staną się niezwykle atrakcyjne dla postów na odbywające się w Warszawie sejmy. Zaczną rozwijać się kolejne własności szlacheckie, ale również dzierżawy, w których choćby

⁵³ *Matriculam Regni Poloniae summaria excussis codicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur* (dalej: MRPS), V-2, wyd. J. Płocha i in. Warszawa 1961, nr 9190.

⁵⁴ „Herold Polski” 1906.

⁵⁵ Constit. k. 154, cyt. za Kasper Niesiecki, *Herbarz Polski S.J.*, t. 9, Lipsk 1842, Wolski, s. 407.

tylko tymczasowe mieszkanie, będzie dla postów znacznie bardziej opłacalne niż długotrwały pobyt w mieście.

Wydarzeniem, które należy kojarzyć z osobą Zygmunta Wolskiego, jest także podpisanie Aktu konfederacji warszawskiej z 28 stycznia 1573 roku. Uchwała sejmu konwokacyjnego gwarantowała swobodę wyznania, pokój pomiędzy wyznawcami różnych religii oraz pełne równouprawnienie różnowierców i katolików. Spośród dziesięciu czytelnych i zidentyfikowanych pieczęci przyłożonych do aktu, jedna należała do Zygmunta Wolskiego. Dla niego, jako dysydenta, podpisanie uchwały było szczególnie istotne w Polsce, w której większość szlachty wyznawała katolicyzm, i w której jednocześnie osiedlało się coraz więcej imigrantów z państw niemieckich.

Wolski do końca życia aktywnie uczestniczył w zjazdach szlacheckich. W okresie bezkrólewia po śmierci Zygmunta Augusta, dnia 9 października 1572 roku wziął udział w warszawskim zjeździe mazowieckich senatorów, a 25 listopada w zjeździe o takim samym charakterze, którego dokładna liczba uczestników nie jest znana, a dokumenty wymieniają jedynie dwa nazwiska, w tym Wolskiego. 15-18 października Zygmunt pojawił się także na zjeździe w Kole, zaś na przełomie października i listopada (24 X – 1 XI) na zjeździe kaskim, który był już ogólnokrajowym i najliczniejszym zjazdem senatorów tego interregnum. W okresie tym nadal pełnił urząd kasztelana czerskiego⁵⁶.

Żoną Zygmunta była wojewodzianka wileńska Barbara Chlebowiczówna h. Leliwa, córka Jana i Anny z Zastawskich. Małżeństwo miało tylko jednego syna, Mikołaja, kasztelana witebskiego, dziedzica Krzemienicy, do której sprowadził z Krakowa kanoników regularnych⁵⁷. Kasztelan czerski zmarł w 1574 roku, w okresie bezkrólewia, niedługo po ucieczce Henryka Walezy⁵⁸. Owdowiata Barbara Wolska musiała się borykać potem z licznymi zajazdami, jakie miały miejsce w kraju postępującej anarchii. Wojewoda sieradzki Łaski siłą zabrał jej jeden z majątków – Lanckoronę. Takie walki o majątki, często z użyciem przemocy, nie były rzadkim obrazem ówczesnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Konflikty dotyczyły głównie królewskiej, do których, wobec braku władcy, wiele osób rościło sobie prawa. Brak jest danych, umożliwiających ocenę wydarzeń, jakie miały miejsce w Dębem. Faktem jest jedynie to, że taki incydent dotyczył ówczesnych jej dzierżawców w innych dobrach. Kariera polityczna Wolskich na Mazowszu miała swoją kontynuację. Na zjeździe warszawskim 1574 roku jedną z uchwał konwokacyjnych było tymczasowe nominowanie na starostę warszawskiego, synowca zmarłego Zygmunta Wolskiego – Stanisława, kasztelana sandomierskiego.

W świetle lustracji województwa mazowieckiego

W 1565 roku dzierżawa Dembe składała się z czterech wsi: Dembego, Kobiernego, Choszczówki i Rysia. Ostatnia z wymienionych miejscowości osadzona została w 1561 roku, a więc na krótko przed sporządzeniem lustracji. Osobą odpowiedzialną za powstanie tej osady był ksiądz Andrzej Świeborowski, kanonik pułtuski i starosta osiecki. Za wstawiennictwem Świeborowskiego w 1558 roku Zygmunt August nadał młynarzowi Franciszkowi Rojkowi z Dobrej Woli zbudowany przez niego młyn na Mieni we wsi Dębe Wielkie⁵⁹. Ksiądz był dawnym administratorem dóbr królowej Bony, a następnie rozpoczął pracę nad finansami królewskimi, jako ekonom mazowiecki. Po raz kolejny widać wyraźnie ile korzyści przynosiła ludzom współpraca z Boną. Świeborowski, wykształcony przez królową, miał możliwość pracować nad odbudową domeny królewskiej⁶⁰. Był też typowym przykładem księdza doby renesansu, którego działalność polityczna dominowała znacznie nad religijną⁶¹.

Na ten czas przypało także ostateczne odseparowanie się całej dzierżawy Dębe od Osiecka – później czytamy już tylko o wójtostwie, a następnie starostwie dębskim. Sytuację analogiczną mogliśmy zaobserwować na terytorium gminy również w XVII wieku, kiedy od dóbr na chwilę odłączyła się Goździówka.

Lustracja dzierżawy dębskiej za Zygmunta Wolskiego przedstawiała głównie powinności, jakie mieli pełnić kmiecie względem dworu. Dzierżawa składała się z wsi Dębe, Kobiernego, Rysia i Choszczówka i Kąty. Wszystkich wójtów⁶² liczyła sobie 19, z czego dwie należały do wójty, a pozostałe do kmieci. Jakość ziemi uważana była wówczas za dobrą, choć na polach wysiewano tylko podstawowe rośliny uprawne: pszenicę, owies, żyto, jęczmień, proso, len, konopie, groch, tatarkę, chmiel i mak. Folwark dębski posiadał trzy pola, w różnych częściach dzierżawy. Pierwsze sięgało

⁵⁶ E. Dubas-Urwanowicz, *Koronne zjazdy szlacheckie w dwóch pierwszych bezkrólewia po śmierci Zygmunta Augusta*, Białystok 1998.

⁵⁷ Kasper Niesiecki, *Wolski*, w: *Herbarz Polski S.J.*, t. 9, Lipsk 1842, s. 407-408.

⁵⁸ W. Zakrzewski, *Po ucieczce Henryka. Dzieje bezkrólewia 1574-1575*, Kraków 1878, s. 182.

⁵⁹ MRPS, V-1, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1919, nr 2282.

⁶⁰ A. Sucheni-Grabowska, *Odbudowa domeny królewskiej w Polsce 1504-1548*, Warszawa 2007, s. 239.

⁶¹ „Cztery wieki Mazowsza. Szkice z dziejów 1526-1914, pod red. I. Gieysztorowej i in., Warszawa 1968.

⁶² Włóka – 30 mórg, czyli ok. 18 ha.

na południe pod Rudę, drugie na północy w stronę młynów, trzecie zaś zwane było Kączie⁶³. Łączny dochód ze zboża z wszystkich pól wynosił ok. 339 florenów. Spośród trzech młynów należących do królewskiej, z których łączny dochód wynosił w przybliżeniu 48 florenów, największy zysk przynosił młyn Goszcz na rzece Czarnej, w którym od 1534 roku młynarzem był Maciej Goszcz⁶⁴. Oprócz największej ilości wymierzonego z tego młyna żyta (56 korcy, przy 48 i 25 korcach z pozostałych), posiadał także dobry staw, mogący pomieścić wiele ryb, co w przypadku młyna Czessuch, również na Czarnej i młyna przy borze na Gorzniku, było na tamten czas nieosiągalne. Była jednak w Dębem niewysychająca i ogrodzona dębami sadzawka, która spełniała warunki hodowli ryb, ale w XVI wieku nie znalazła jeszcze takiego zastosowania. Przy okazji wymieniania młynów, jakie znajdowały się w dzierżawie, warto zaznaczyć, że w okolicy wiele miejscowości wzięło swoją nazwę właśnie od nazwy młyna, która z kolei była tożsama z nazwą właściciela. Wyróżnić można tu np. Bykowiznę, Kaimowiznę, Cielechowiznę czy Tarachowiznę.

Ze zwierząt udomowionych wyróżnić można natomiast drób i bydło, którego duże ilości świadczą o dobrym prowadzeniu gospodarstwa w Dębem w drugiej połowie XVI stulecia. Na drób składały się gęsi, kaptuny i kury. Na bydło – krowy dojne i jałowe, byk, woły i cielęta. Oborę zamieszkiwało także 16 świń. Oddzielną grupę zwierząt z folwarku dębskiego stanowiło stado koni królewskich, którego nie znajdziemy we wszystkich królewskich. Składało się łącznie z 32 koni i kobył w różnym wieku. Odpowiedzialny był za nie starosta. Wypas koni był możliwy na łąkach należących do dzierżawy.

Oprócz pól i młynów, w Dębem znajdowały się sad i dwa ogrody, w których uprawiano różne podstawowe warzywa, np. marchew, cebulę i kapustę. Ponadto sadzono duże ilości chmielu, aby następnie przygotować z niego piwo na potrzeby dzierżawcy, króla, jak również miejscowej karczmy, w której w 1565 roku pracowało trzech karczmarzy.

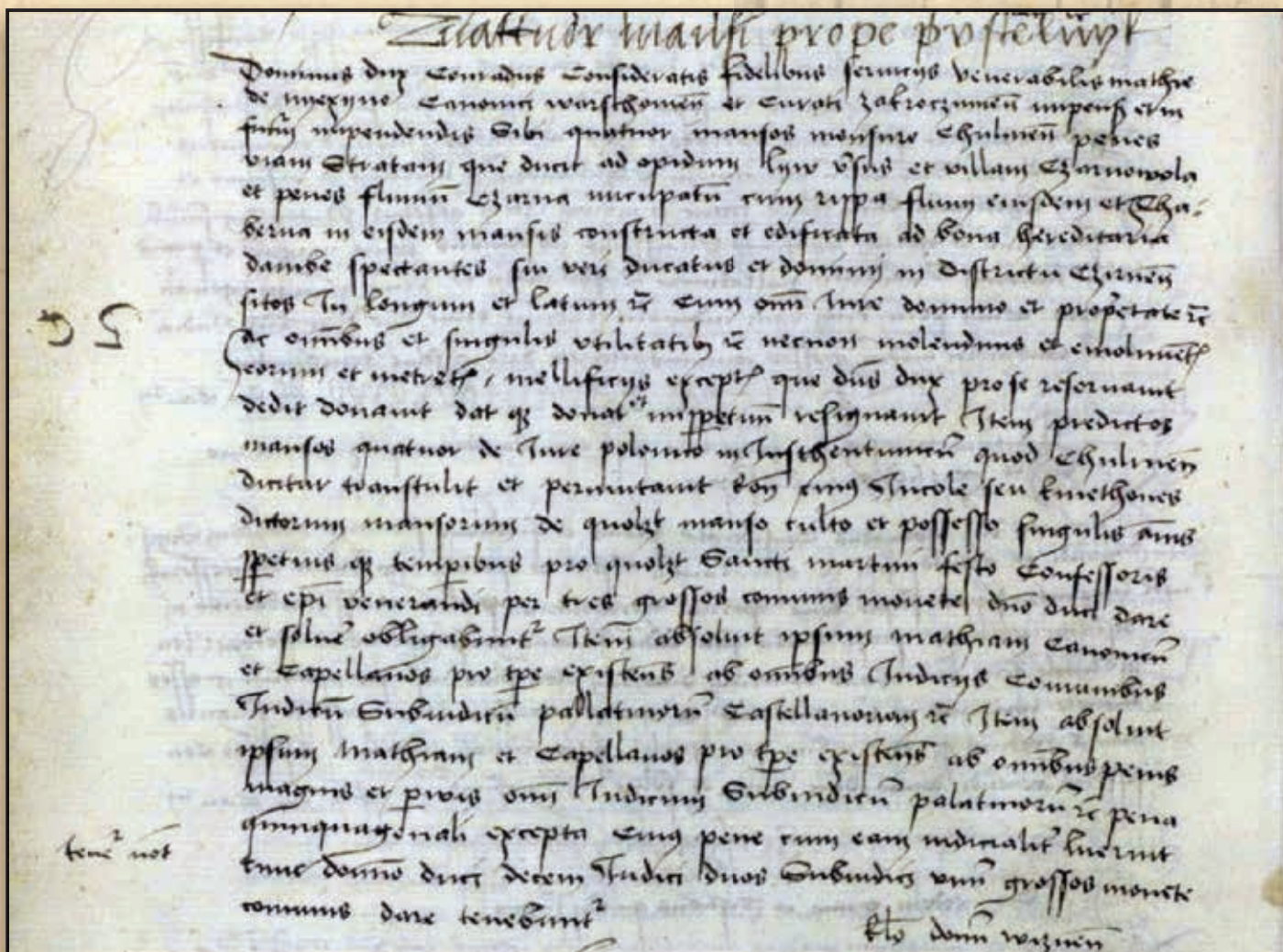
Bardzo duży dochód płynął też z puszczy. Ustalony czynsz zwany leśnym płacony był z każdego domu po 3 grosze. Inną opłatą było gajowe, narzucone nie tylko na miejscową ludność, ale także na osoby z wsi sąsiednich (Brzozy, Cyganki, Lubomina), które chciały czerpać korzyści z puszczy, jakimi było m.in. drewno i żołędzie. Żołędzie doskonale nadawały się, jako pokarm dla świń... ale nie tylko. Z żołędzi robiono niekiedy także mączkę, którą dodawano do wypieku chleba. Istniało jeszcze jedno jej zastosowanie, znacznie bardziej luksusowe, nieznane jeszcze w XVI wieku, zapoczątkowane w czasach saskich - kawa. „Musiała być tęga i z grubym kożuchem, a taką zwano kawą polską. Niekiedy dla oszczędności robiono kawę z pszenicy palonej, żyta, cykoryi, żołędzi, albo mieszano je z prawdziwą.”⁶⁵ Gmina Dębe Wielkie powraca do tradycji wykorzystywania żołędzi przy produkcji kawy także dziś. W dniach 25-26 lipca 2015 roku Dębska Kawa Żołędziówka zdobyła I miejsce oraz Kielich Wojciecha Wielądko w konkursie „Gościniec z podróży” na II Międzynarodowym Turnieju Smaków w Liwie.

⁶³ Nie należy tu jednak mylić terenów z Kąckiem w gminie Wiązowna. Raczej chodzi tu o nazwę pochodną od wsi Kąty, która należała do dzierżawy Dębe.

⁶⁴ Młyn nadała Goszczowi księżna Anna w maju 1534 roku. Zapis ten potwierdził trzydzieści lat później Zygmunt August, MRPS, V-2, nr 9325.

⁶⁵ Z. Gloger, *Kawa*, w: *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. 3, Warszawa 1902, s. 26-27.

Dokument wspominający karczmę do Dębego należącą, opisujący łąny blisko Pustelnika,
 MK 5, K. 205.

Ważną dziedziną gospodarki nowożytnej było również bartnictwo, którego rozwój w gminie Dębe umożliwiła rozległa Puszcza Dębska, w której tworzone wiele miododajnych barci. Wpływało to na dużą ilość bartników, którzy dostarczali dań miodową do Dębego. Przed 1565 rokiem część puszczy odłączona została od Dębego, co o połowę zmniejszyło jego dochody z barci. Niemniej jednak łączny dochód z samej dani miodowej wynosił dokładnie tyle samo, co z całego gospodarstwa i obory – 35 florenów.

Duże znaczenie bartnictwa na Mazowszu, najbardziej w tej dziedzinie wyspecjalizowanym regionie, podkreślane było już w średniowieczu, ale największą rolę odegrało ono w XVI

i na początku XVII wieku. Miód wykorzystywany był do produkcji wosku, świec, trunków, lekarstw, a także w takich sektorach rzemieślniczych, jak garbarstwo czy stolarstwo, a wcześniej używano go także, jako formę płatniczą przy dokonywanych transakcjach. Choć obszar gminy Dębe Wielkie nie wiódł prymu w zakresie produkcji miodu i wosku, ustępując pierwszeństwa puszczołom kurpiowskim, dla jego historii jest to zjawisko niezwykle ważne, dlatego warto przybliżyć szerzej to zagadnienie. Pozyskiwanie miodu było tak cenne, że już w okresie książęcym zakładanie barci stanowiło tzw. regale bartne i nad pracami lokalnych bartników (bartnikami mogli być zarówno chłopcy, rzemieślnicy, drobna szlachta, jak i mieszczenie) pieczę musieli trzymać książęcy. Regale zostało zniesione dopiero w 1538 roku. W dobie królewskich, bartnik był użytkownikiem i dostarczycielem miodu dla króla, mógł jednak sprzedawać czy dzierżawić użytkowane przez siebie barcie, pod warunkiem zawarcia pisemnych transakcji. Takie procesy mamy widoczne także w przypadku Dębego i transakcji jego mieszkańców z osobami z Wiązowny czy Warszawy, co ilustrują przytoczone wcześniej dokumenty XV-wieczne. Drzewa, w których założone były barcie, oznaczane były indywidualnym znakiem – ciosnem. Dzięki niemu można było rozróżnić, do kogo dana barć należy. Początkowo bartnicy musieli docierać do puszczy ze swojego miejsca zamieszkania, co w tamtych czasach było czasochłonne. W 1630 roku Zygmunt III Waza wydał jednak przywilej, na mocy którego bartnicy mogli zakładać pola w lasach, obok swoich barci, a także zajmować się myślistwem i rybołówstwem. Od tego czasu zaczęła się wzmożona kolonizacja śródlądowa, której fala objęła także tereny wokół Dębego, co widać w lustracjach tejże dzierżawy.

Majątek dzierżawiony przez Wolskiego rozwijał się doskonale - w późniejszych latach nie przynosił aż takich zysków, aż do XVIII wieku. Wynikało to z dobrze prowadzonej przez zaradnego właściciela gospodarki. Kasztelan czerski i starosta warszawski wiedział, że handlu nie należy ograniczać wyłącznie do rynku wewnętrznego i spławiał zboże Wisłą do Gdańska, miasta hanzeatyckiego, skąd eksportowane było dalej lub trafiało do dalszego obiegu wewnętrznego, sprzedawane na polskich targach. Mierzone było w korcach mińskich, które nie były równe gdańskim i wynosiły 73 litry⁶⁶.

Spośród służby folwarcznej wyróżnić można było w Dębem w XVI wieku następujące stanowiska: urzędnika, klucznika, parobka, starą panią, 2 dziewczki i 2 pastuchów.

Goździówka i Choszczówka

Czy Goździówka i Choszczówka powstały w tym samym okresie co Rysie? Na mapie Mazowsza z drugiej połowy XVI wieku są już wyraźnie zaznaczone. Wtedy dokonana została ponadto ich lustracja, jako wsi należących do dzierżawy Dębe. Nie wymieniał ich natomiast dokument z 1504 roku, ani inne XV-wieczne dokumenty, co wskazywałoby na ich późniejszą lokację. Duża aktywność dwóch duchownych: Świeborowskiego i Noskowskiego w zakresie zagospodarowania majątków królewskich doprowadziła do tego, że wokół istniejących już dóbr powstawać zaczęły nowe. Choszczówkę uwzględnił dokument przeniesienia dzierżawy na Andrzeja Pępowskiego z 1605 roku, a informacja zawarta w lustracji z 1565 roku o tym, że wieś „zasiadła z dawna na włókach 6” pozwala przypuszczać, że istniała przynajmniej trzy dekady wcześniej, tj. na początku XVI wieku, ale z pewnością po 1504 roku. Choszczówka, podobnie jak Goździówka, zostały wyszczególnione, jako część uposażenia księżnej Anny. Wierząc opracowaniu, w którym wszystkie wsie zostały wyszczególnione, za umowną datę zarówno Choszczówki, jak i Goździówki przyjmujemy pierwszą połowę XVI wieku - między 1504 a 1526 rokiem, czyli jeszcze w latach panowania Zygmunta Starego.

Dzieje Goździówki liczyć można podobnie jak Choszczówki. W obu nazwach miejscowych doszukać się możemy podobnej etymologii, gdyż zakończone są na -ówka. Przyjrzyjmy się pierwszym ich członkom:

- Goźdz (lub bez zmiany tematu w odmianie: Goźdz)
- Choszcz

Goźdz może wiązać się zarówno ze słowem „goździk”, od którego nazwę wzięła wieś granicząca dawniej z Mińskiem Mazowieckim, obecnie stanowiąca jej centrum, jak też z pojęciem „gozd”, co w języku staropolskim oznaczało gaj. W okolicy mieszkały też rodziny o nazwisku zapisywanym Goźdz i Gozdz i niewykluczone jest, że do któregoś ich przedstawiciela należała wieś lub jej choćby część. Umiejscowienie wsi na obszarze leśnym, z którego płacono

⁶⁶ Dla porównania 1 kor. gdański = 54,7 litra, a 1 kor. warszawski = 120,6 litra.

Korzec miński był znacznie mniejszy od warszawskiego, i wynosił ok. 72,9 litra, gdyż 3 korce mińskie były równe 4 gdańskim.

gajowe za prawdopodobną każe uważać także tę drugą wersję.

Bardziej zawila jest sprawa Choszczówki. Podobną do niej nazwę przyjmie później kolejna wieś należąca obecnie do gminy Dębe – Choszczak. Można przyjąć, że nazwy pochodzą od „chaszczy”. Niewykluczone jest jednak, że u podłoża jej leży skrzyp polny, gwarowo zwany choszczakiem⁶⁷. Taka analiza wiąże się jedynie z aspektem językowym. Jakie wnioski powstaną, jeżeli dorzucimy do tego faktografię historyczną? Już wspominałam, że od imion młynarzy pochodzi kilka okolicznych nazw miejscowości. W dzierzawie Dębe w połowie XVI wieku mieszkał Maciej Goszcz (C → G?), który miał młyn na rzece Czarnej. Co prawda przez Choszczówkę przepływała wówczas rzeka o nazwie Gorznik (płynąca do wsi Gorzanka), ale niewykluczony jest związek tegoż Macieja z tą wsią, niemniej jednak ta wersja jest mniej wiarygodna niż powiązanie miejscowości z chaszciami lub skrzypem. Choszczówka po wojnach XVII wieku zostanie zupełnie opustoszała i do ponownego jej kolonizowania dojdzie dopiero na przełomie XVIII i XIX wieku. Wtedy też, z uwagi na dużą liczbę osób pochodzenia niepolskiego, dzielić się będzie na Choszczówkę i Choszczówkę Polską, ale to już zupełnie inne i znacznie późniejsze zagadnienie.

⁶⁷ Dokładne wyjaśnienie pojęcia „choszczak” podaje D. Lech-Kirstein, *Nazwy ziół w polskiej toponimii*, s. 163-164, <www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/olostiak3/subor/21-lech-kirstein.pdf>, {dostęp: 13 maja 2014}

Starostwo dębskie w XVII wieku

Jan i Izabella Koslia

ostatnim XVI-wiecznym dzierżawcą Dębego był Jan Koslia [Kośla]. Dzierżawę otrzymał w 1599 roku, co potwierdzają zapisy w Metryce Koronnej⁶⁸. Król Zygmunt III Waza nadał mu i jego żonie Izabeli, folwark Dembe z wsiami do niego należącymi, tj. Kobiernym, Rysiem i Choszczówką. Kośłów obowiązywać miały ponadto wszystkie prawa i obowiązki wynikające z dzierżawienia królewskiej, poczynając od 1 stycznia następnego roku.

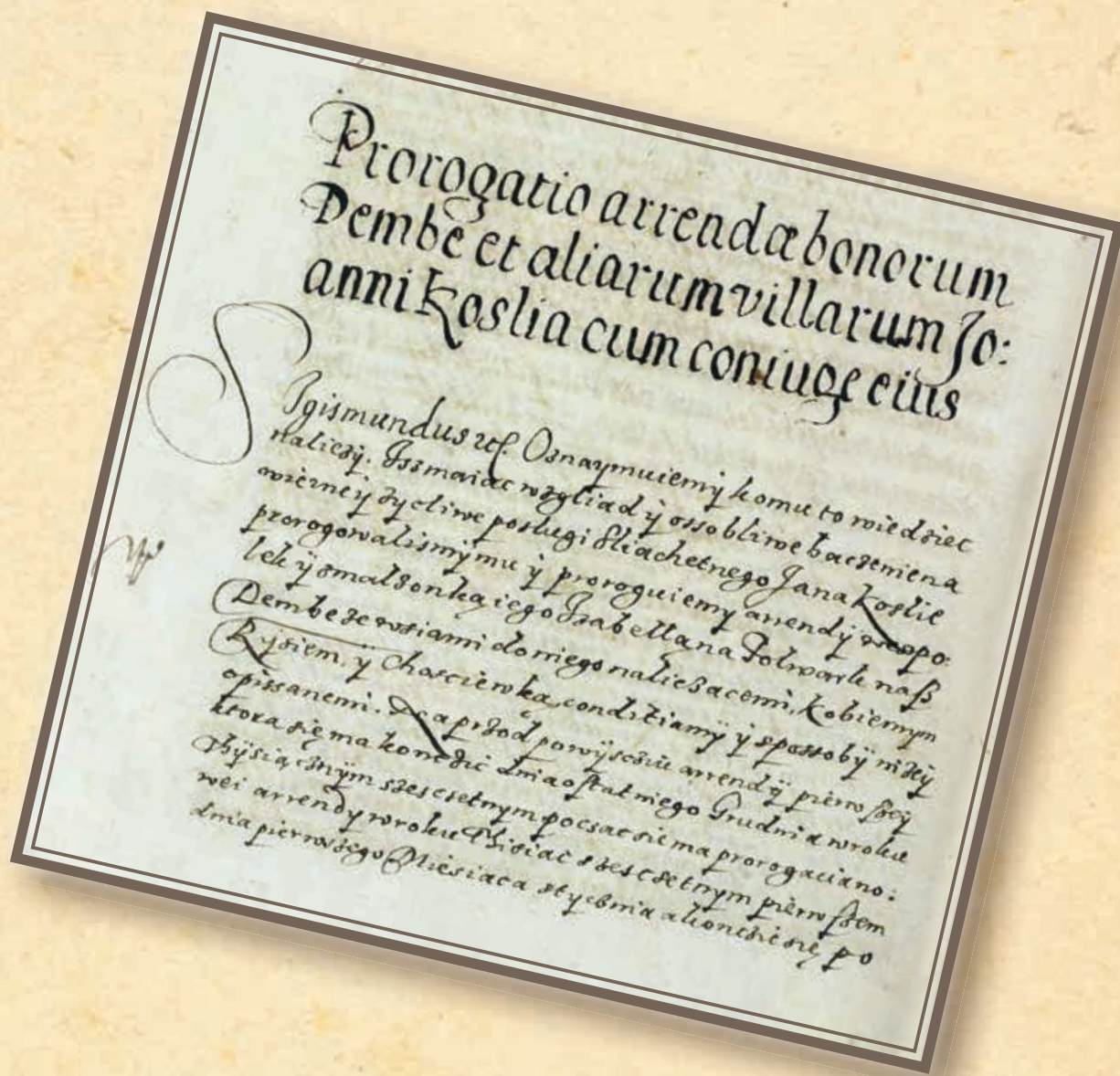
Zastanawiając się nad pochodzeniem rodziny Kośla dotarłam do wzmianek o krakowskich mieszczanach noszących to nazwisko. Co więcej pochodziły one z drugiej połowy XVI wieku, kiedy to do Hanusa Kosli (Koszlana) należał dom przy ulicy Floriańskiej, zwany Kamienicą Pieskiewiczowską. Wspomniany Hanusa zmarł w 1588 roku, a kamienicę podzielono między spadkobierców cztery lata później⁶⁹. Rodzina Kośla musiała być dość zamożna, gdyż inny jej reprezentant – Melchior⁷⁰, miał prawa do kaplicy kaufmanowskiej (wówczas zwanej kiślińską), umieszczonej w wieży południowej Kościoła Mariackiego, które sprzedał następnie Montelupim, jednej z najbogatszych rodzin krakowskich. Czas występowania Kośłów w Krakowie pokrywa się zatem z latami życia dzierżawców Dębego. Jak tłumaczyć ewentualne pojawienie się na ziemi czerskiej małopolskiego rodu? Wiązać należy to bez wątpienia z faktem przeniesienia dworu królewskiego z Krakowa do Warszawy po 1596 roku. Wydaje się oczywiste, że Jana Koślę łączyły z dworem jakieś kontrakty i dlatego otrzymał od Zygmunta III dzierżawę. Nie był związany jednak bezpośrednio z samym królem, ale z jego ciotką Cecylią Wazówną. Inny Kośla – Andrzej, był opiekunem ksiąg Olelkowiczów-Słuckich w Kraśniku, należącym wcześniej do Jana Baptysty Tęczyńskiego, rozkochanego w Cecylii niedoszłego jej męża i swata rodziców Zygmunta Wazy. Renesansowy nagrobek Kośli znajduje się w kościele Wniebowzięcia NMP w Kraśniku, podobnie jak symboliczny grób Jana i Cecylii. Choć nie udało mi się ustalić koligacji Andrzeja z Janem, zdaje się, że właśnie Wazówna była „kluczem” do nadania Kośłom królewskiej.

Roczna dzierżawa wynosić miała 350 złotych polskich. Posesorowie mieli strzec lasów i gajów, a na zimę posyłać królowi do Warszawy lemiesz w wysokości tylu wozów ile będzie potrzeba, reperować budynki folwarczne, żeby się nie zawaliły, a nowe budować za pozwoleniem króla. Ponadto zasiewać pola zbożem ozimym i jarym, z których to pól korzystać czerpał monarcha. Wszystkie sprzęty gospodarcze, jak również bydło i inne zwierzęta zobowiązani byli uwzględniać w inwentarzu. Obowiązywało ich także płacenie dziesięciny właściwemu kościołowi. Takie powinności

⁶⁸ MK 143, k.216v-217v.

⁶⁹ Informacje o Kosliach pochodzą z opisu kamienic na ulicy Floriańskiej zamieszczonego na stronie http://www.starykrakow.com.pl/dawne-kamienice/florianska/ulica_florianska.htm, [dostęp: 7 grudnia 2015].

⁷⁰ Prawdopodobnie chodzi o poborcę cła lwowskiego w 1569 roku, zapisanego w innym źródle Melcher, Księga podskarbiowska nr 7, „Herold Polski” 1906.

Pierwsza strona aktu nadania dzierżawy Dębe, Janowi i Izabelli Koślom
przez Zygmunta III Wazę, 1599 r.,
MK 143, k. 216v

względem władcy dotyczyły wszystkich, którzy trzymali w arendę dobra królewskie. Można z tego wysunąć pewne konkretne wnioski: dzierżawcy nie dysponowali majątkiem wedle swojego uznania, a jedynie zgodnie z narzuconymi im instrukcjami. Tymczasowy właściciel dóbr nie wiedział dokładnie ile jeszcze lat będzie je dzierżawił (początkowo nie było to regulowane dożywotnio), nie inwestował zbytnio w jego rozwój i wygląd, co odbijało się na kondycji folwarku. Kwestią zagadkową pozostaje dokładna zabudowa folwarku oraz dworu. Istnienie dworu, jako oddzielnego budynku, wspominane jest z źródeł tylko śladowo. Brakuje dokładnego opisu jego założeń architektonicznych, techniki i materiałów, z jakich był wykonany oraz dokładnego rozmieszczenia pomieszczeń. Jeżeli w ogóle istniał taki budynek reprezentacyjny w tamtym okresie. Pierwszą wzmianką, mówiącą o jakimkolwiek dworze, jest zapis ze sporządzonej w 1616 roku lustracji: „Jest też młynik pod samym dworem o jednym kole przy stawku”⁷¹.

⁷¹ Lustracje województwa mazowieckiego XVII wieku, cz.1, 1617-1620, Wrocław 1968, s. 209.

Jan Tęczyński i Cecylia królowna szwedzka,

Andrzej i Emerencja Pempowscy

Począwszy od 6 lutego 1605 roku wieś Dębe należy do Jędrzeja i Emerencji Pępowskich (oryginalny zapis brzmi Pempowscy⁷², często występują także w zapisie Pampowscy). Rodzina będzie je dzierżawić przez kolejne 10 lat, gdyż widnieją oni, jako jej posesorowi jeszcze w 1616 r. Pępowscy h. Poronia wywodzą się z Pempowa w województwie poznańskim. Najbardziej znanym przedstawicielem tego rodu był Ambroży Pempowski, pełniący liczne funkcje, zarówno w Wielkopolsce, jak i na dworze królewskim⁷³. Niestety o Jędrzeju w zasadzie nic nie wiadomo. Branie majątku w dzierżawę przez ludzi mniej znanych w kraju odbiło się na wielkości tych dóbr. Sytuację wykorzystał aktywniejszy Konstanty Plichta, kasztelan sochaczewski i starosta gostyński - przejął nowo utworzoną, oddzielną od Dębego, dzierżawę zwaną Goździówka.

Pół wieku po sporządzeniu pierwszej lustracji obraz Dębego zmienił się znacznie. Za czasów Pempowskich mieliśmy w Dębem 1 włókę więcej, która przypadła gajowemu, ale od dzierżawy odłączyła się północna jej część wraz z dochodowymi urządzeniami przemysłowymi. Tereny Goździówki i Zalesia, które się odseparowały, były położone w sercu puszczy i nad większymi rzekami, więc uzyskanie przez nie autonomii wyraźnie ograniczyło dochody Dębego, płynące przede wszystkim z młynów oraz barci. Bartnicy, którzy przed odcięciem puszczy płacili 35 florenów, teraz dostarczali ich do Dębego tylko 12. Z czterech największych młynów, przy Dębem pozostał tylko 1 korzeczný z jednym kołem (na Gorzniku, do 1633 rokiem należący do Brzosta, później do Jakuba Kołytki⁷⁴) i jeden malutki młynik przy dworze. Trzy pozostałe, znajdujące się na rzece Czarnej, przyłączono do Goździówki. Zmalała także liczba karczmarzy w Dębem – zostało dwóch spośród trzech wcześniejszych. Spustoszone puszcze i lasy wpłynęły również na płacenie gajowego, z którego wcześniejszy dochód, płynący także z sąsiednich wsi Brzozy, Cyganki, Lubomina i Ładzynia, wynosił łącznie 65-100 florenów. Ponadto korzyści, jakie wynikały z uprawy ogrodów, nie dotyczyły w tych latach króla i jego dworu - wykorzystywane były wyłącznie na potrzeby folwarku. O ogrody w Dębem dbało 15 ogrodników.

⁷² MK 148, k. 396-397.

⁷³ Ambroży Pępowski (1457-1510) był pisarzem kancelarii królewskiej, krajczym nadwornym, chorążym nadwornym, pisarzem ziemskim kaliskim, stolnikiem poznańskim, kasztelanem rozmierskim, wojewodą sieradzkim, starostą: łączyckim, generalnym wielkopolskim i malborskim oraz starostą miast Gniezna, Koła, Konina, Pyzdr i Środy.

⁷⁴ MK 180, k. 4v.

Zmianie uległa także kwestia warzenia piwa. Prawo propinacji zarezerwowane zostało wyłącznie dla dzierżawcy, który produkował piwo w swoim dworze i następnie dostarczał je do wsi. Zmniejszyło to jednak łączny dochód z dóbr o 6 florenów – opłatę za czynsz, jaką musieli wcześniej płacić chłopi produkujący piwo na własną rękę.

Wracając do wątku dodatkowej włości, to została ona wykopana przez gajowego Tomasza Missika. Zgodę na lokację jej otrzymał także Missik najpierw od królowej Anny w 1589 roku, a następnie potwierdził ją król Zygmunt III w 1613 roku, co uprawomocniło wcześniejsze postanowienie. Jak wiadomo z późniejszych źródeł, nowa działka znajdowała się we wsi nazwanej Mrowiska, graniczącej z Długą i Michałowem, a po śmierci Misika odkupił ją Zygmunt Wybranowski wraz z łanami wójtowskimi. Na przykładzie wspomnianego Tomasza wyraźnie widać, co będzie charakterystycznym zjawiskiem, że ostatnie lata XVI i XVII wieku były czasem kolonizacji nowych terenów w północnej części gminy, dotychczas mniej zniszczonych i z większym potencjałem gospodarczym. Rozwój ten zahamują niestety wojny prowadzone przez Rzeczpospolitą, a przede wszystkim potop szwedzki.

Według akt Metryki Koronnej po Pempowskich, w maju 1616 roku, dobra Dębe w powiecie czerskim otrzymał Jan Marcinkiewicz. W tym samym roku w jego posiadaniu znalazły się także trzy inne włości we wsi Dębe oraz dom mieszkalny, których zrzekł się na jego korzyść niejaki Adam Boski⁷⁵. Marcinkiewicz był pisarzem kancelarii królewskiej, ale fakt dzierżawienia przez niego Dębego nie jest do końca jasny. Lustracje z 1616 roku wymieniają jeszcze Pempowskich, jako osoby mieszkające w królewskiej siedzibie, a dokument z 1632 roku informuje nas o nieobsadzeniu jej po śmierci Pempowskiej i nadaniu dzierżawy Dębe Zygmuntovi Wybranowskiemu. W przypadku Marcinkiewicza nie może jednak wchodzić w grę pomyłka, gdyż w akcie wymienione zostały także wsie Kobierne i Cisie.

Zygmunt i Marianna Wybranowscy

Pierwszym dokumentem, na mocy którego Zygmunt Wybranowski otrzymuje dzierżawę dębską jest akt wydany na sejmie w Krakowie, pochodzący z 5 marca 1632 roku⁷⁶. Wakujące po śmierci Emerencja Pempowskiej Dębe wraz z wsiami Choszczówka, Kobierne i Rysie, nadane zostały dożywotnio. Ze źródła wynika ponadto, że żoną Wybranowskiego była wtedy Katarzyna Tynagell. W 1633 roku majątek Wybranowskiego powiększył się o zakupione od Mikołaja Gulińskiego sąsiednie Cisie⁷⁷, a także włości wójtowskie w Dębem i część wsi Mrowiska⁷⁸. 20 stycznia 1638 roku, wydany został w Warszawie kolejny dokument, w którym znajduje się informacja, że dzierżawę dębską objęło małżeństwo Wybranowskich, tym razem Zygmunt i Marianna Żabicka z Zabiczyna⁷⁹.

Wybranowscy h. Poraj pochodzili z Wielkopolski, a następnie rozproszyli się po różnych województwach. Zastępowali się w XVI wieku, jako żołnierze, a następnie obejmowali także urzędy państwowe. Przedstawiciel rodu – Zygmunt Wybranowski (ok. 1610-1658) – był wojewodą derpskim (dorpacim) w latach 1657-58, a także stolnikiem warszawskim. Karierę zawodową robił w dobie Wazów. Dzierżawę dębską otrzymał jeszcze od Zygmunta III Wazy, to samo nadanie potwierdził następnie król Władysław IV, a w 1648 roku Wybranowski podpisał pacta conventa Jana Kazimierza. Oprócz trzymania dzierżawy Dębe, posiadał na własność kilka majątków: Kruków, Cisie i Janów⁸⁰. Związany był również z Warszawą, gdzie przyczynił się wraz z sekretarzem królewskim Jakubem Sosnowskim do fundacji kościoła i klasztoru franciszkanów u zbiegu ulic Przyrynek i Wójtowskiej przy ogrodzie Sapiehów. Miał to być dar dla franciszkańskiego mnicha Wincentego Skipy, spowiednika królewiczów⁸¹.

Zygmunt był synem Stanisława Wybranowskiego, zasłużonego w walkach Rzeczypospolitej z Tatarami, który osiadł na Rusi i tam zmarł w 1621 roku. Braćmi Zygmunta byli: Sebastian Modest (ksiądz, gwardian w zakonie św. Franciszka), Marcin (starosta żarnowiecki), Wojciech i Piotr (kanonik wiślicki)⁸². Jak widać po pełnionych funkcjach, to właśnie Zygmunt zrobił największą karierę polityczną. Nawiązywał także kontakty zagraniczne, na co wskazuje jego pierwsze małżeństwo z Katarzyną Tynagell – Czeszką, z którą miał córkę Urszulę. Drugą żoną tegoż Wybranowskiego była Marianna, córka Piotra Żabickiego h. Prawdzic, kasztelana wiskiego.

⁷⁵ MK 160, k. 58v-60.

⁷⁶ CAH Sztokholm, RA Enskilda w zbiorach AGAD, sygn.8636, k. 122 [SMK I, nr 146].

⁷⁷ Akta grodzkie warszawskie zwane Donationum, 46 s. 922, 48 s. 1228, Metryka koronna i mazowiecka 181, s. 218. Do Gulińskich należały ponadto Wielgolas oraz Okuniew.

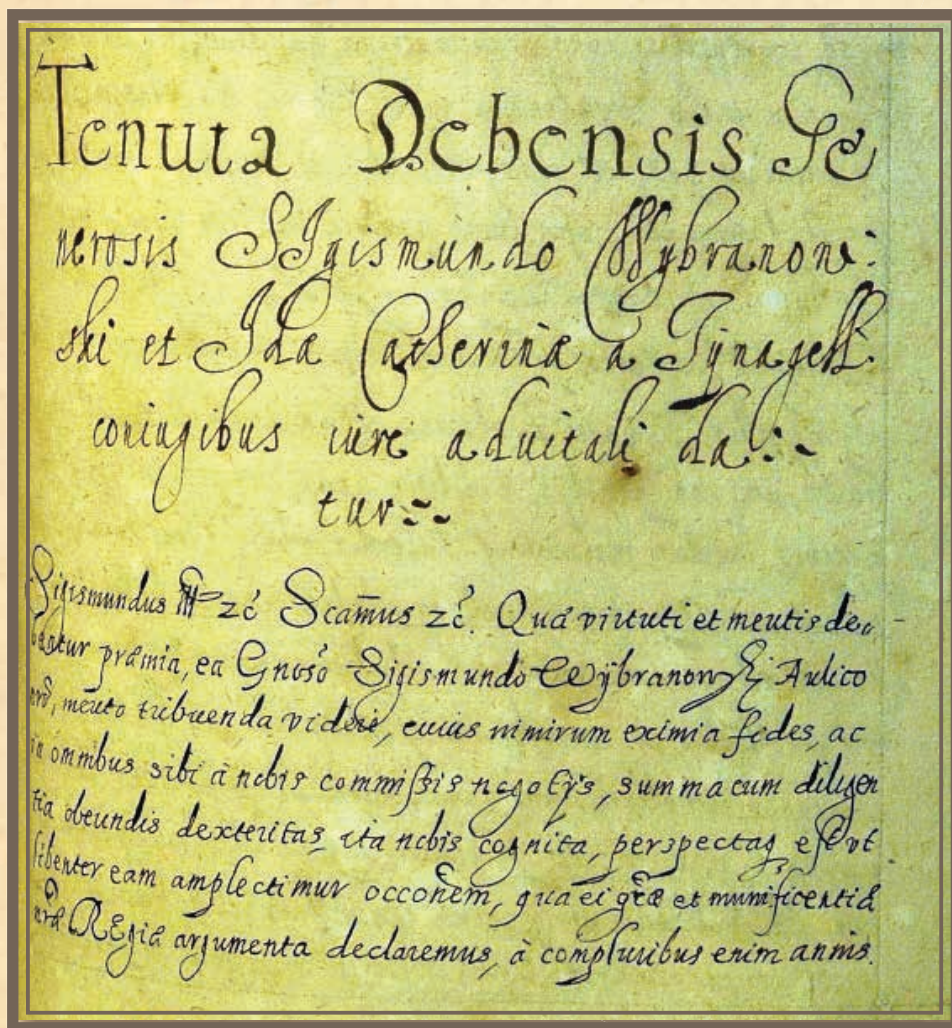
⁷⁸ MK 180, k. 25v-26.

⁷⁹ Cyt. za *Lustracje województwa mazowieckiego XVII wieku*, cz.2, 1660-1661, Warszawa 1989, s. 198.

⁸⁰ Kasper Niesiecki, *Wybranowski*, w: *Herbarz Polski S.J.*, t. 9, Lipsk 1842, s. 450.

⁸¹ J.S. Majewski, *Postawili klasztor, bo zakonnicy siedzieli w knajpach*, artykuł z 24 lutego 2013 roku, <<http://m.warszawa.wyborcza.pl/warszawa/1,106541,13440549.html>>.

⁸² Kasper Niesiecki, *Wybranowski...*, s. 450.

Pierwsza strona dokumentu, w którym Zygmunt III Waza nadaje Zygmuntowi Wybranowskiemu i jego żonie dożywotnio dzierżawę Dębego, 1632 r., CAH Sztokholm, RA Enskilda w zbiorach AGAD, sygn. 8636, k. 122-123 [SMK I, nr 146].

Z Marianną miał synów Jana i Franciszka - elektorów Jana III Sobieskiego oraz córkę Teresę, która wyszła za mąż za Walentego Sobolewskiego, a jej potomkowie kontynuowali karierę urzędniczą – Stanisław Sobolewski jako podkomorzy warszawski, zaś Tadeusz Młocki jako starosta zakroczymski. Miał też syna Marcina - dworzanina królewskiego, starostę żarnowieckiego. Po śmierci Zygmunta Wybranowskiego dzierżawa pozostała w rękach wdowy po nim – Marianny, którą lustracja sporządzona w 1660 roku nadal wymieniała jako jej posesorkę.

Potop szwedzki i jego skutki

Na czas pobytu Wybranowskich w Dębem przypadło kilka istotnych wydarzeń w historii nie tylko Mazowsza, ale i całego kraju, których skutki były bardzo dotkliwe dla całej okolicy. Już od początku XVII wieku Polska znalazła się w ogniu walk z trzema państwami: Rosją, Szwecją i Turcją. Areną działań zbrojnych stały się niestety ziemie Rzeczypospolitej, a co za tym idzie dotknęło to także lokalne społeczności. Mazowsza, położonego w centrum kraju, blisko Warszawy uważanej oficjalnie za stolicę Polski, nie mogła ominąć agresja przeciwników. Co więcej, królewscy zobowiązani byli do przyjmowania w razie potrzeby postojów żołnierskich oraz do płacenia hiberny i kwarty.

Nie dość, że dzierżawa dębska narażona była na zniszczenia wojenne, to jeszcze ciążyły na niej dodatkowe podatki nadzwyczajne.

Już przed 1616 rokiem Dębe najeżdżali Kozacy, ale największe straty na tych terenach nastąpiły w drugiej połowie XVII wieku. Niemal całe Mazowsze zostało splądrowane przez wojska szwedzkie, dla których odzyskanie dominacji na Bałtyku nie było już wystarczającym celem. Po zajęciu Wielkopolski, a następnie Warszawy (8 września 1655 roku), zaczęli najeżdżać okoliczne terytoria. Nieudana próba oporu polskiego pospolitego ruszenia pod Nowym Dworem, zachęciła Szwedów do dalszych podbojów. Chcieli zagrabić jak najwięcej, wywozili cenne przedmioty, dzieła sztuki, zbiory biblioteczne i dokumenty, z których części nie udało się odzyskać od Szwecji do dnia dzisiejszego. W ostatnich latach dzięki niskiemu poziomowi wody w Wiśle odsłonięte zostały pamiątki po potopie szwedzkim. Archeolodzy wyłowili z wody XVII-wieczne armaty, elementy pałacu kazimierzowskiego i inne przedmioty, których Szwedom nie udało się wywieźć.

Agresorzy najeżdżali nie tylko zamki, ale także okoliczne miasteczka i wsie. Najazdy te były tak niszczące, że takie miejscowości jak Czersk, Liw czy Płońsk nie odzyskały już później dawnej świetności. Dębe Wielkie, Ruda i inne okoliczne wsie ucierpiały najbardziej w 1657 roku. Wówczas po traktacie w Radnot i sojuszu Karola Gustawa z Jerzym Rakoczym, doszło do najazdu tego ostatniego na Mazowsze. Księża Siedmiogrodu wspierały dodatkowo siły kozackie, mołdawskie i wołoskie. Faktem jest także to, że 30 kwietnia pojawił się w Mińsku Mazowieckim sam Karol X Gustaw, który choć wprawdzie nie zniszczył samego miasta, ale pozwolił swoim oddziałom na zrównanie z ziemią okolicy. Spalenie puszczy i zniszczenia dokonane w dzierżawie Dębe musiały mieć miejsce właśnie wtedy, choć potwierdzone są najazdy kozackie na te terytoria także przed potopem szwedzkim.

Po najeździe Szwedów i Kozaków, terytorium Dębego zostało dotkliwie zniszczone. Spalone zostały lasy i zabudowa całej wsi oraz folwarku. Z uwagi na fakt istnienia po wojnach dużego i reprezentacyjnego dworu oraz całej zabudowy folwarcznej w Wólce (później nazwanej Wybranowską od nazwiska ówczesnych jej dzierżawców) nasuwa się wniosek o przeniesieniu głównej siedziby dzierżawy Dębe właśnie tam. W rejonie Mińska i w sąsiedniej Rudzie widoczne były ślady najazdu szwedzkiego na tereny obecnej gminy Dębe Wielkie i również doprowadziły one do znacznego wyludnienia wsi. Żeby udowodnić tezę o przeniesieniu siedziby dóbr Dębe do Wólki, pozwolę sobie odnieść się do historii sąsiedzkiej miejscowości – Rudy w tamtym okresie, którą właściciele opuścili wskutek zniszczeń wojennych i pozostawili majątkiem wakującym aż do XVIII wieku.

Chęłchowscy h. Lubicz, wywodzący się z Chęłchów w ziemi różańskiej, mieszkali w Chrośli i Rudzie od lat 30. XVII wieku - w 1639 roku w Chrośli na świat przyszła Zofia Chęłchowska, córka Pawła i Anny z Jankowskich. W latach 50. w Chrośli, a następnie także w Rudzie rodziły się kolejne dzieci z tej rodziny, tym razem Jakuba oraz jego siostry Anny Dłużewskiej. Ostatnim z nich był Zygmunt, urodzony w maju 1659 roku. Później akta metrykalne nie wskazują na występowanie tej rodziny w Rudzie, a w latach 1661-1683 Jakub Chęłchowski pełni już funkcje skarbnika różańskiego, co nasuwa wnioski o przeprowadzce rodu z powrotem w rodzinne strony. Powodem opuszczenia przez Chęłchowskich tej części Mazowsza wydają się być zniszczenia, jakie przyniósł ze sobą potop szwedzki oraz najazd Rakoczego. Podobnie mogło być z Wybranowskimi, których dzierżawiony dębski folwark został zniszczony, i wobec powyższego król zdecydował o założeniu nowego w Wólce – w miejscu bezpiecznie położonym w głębi puszczy, bliżej nowo osadzonych wsi, które teraz były opustoszałe i czekały na ponowne zasiedlenie, jak np. Stare Nowiny, i bliżej traktu wiodącego na Litwę, który dawał szansę kolonizowania tych terenów przez ludność napływającą m.in. ze wschodu.

Jakiego rodzaju zmiany zaszły ostatecznie po 1657 roku dla gminy Dębe Wielkie? Goździówka, będąca przez ok. 40 lat samodzielną dzierżawą, ponownie została przyłączona do Dębego. W 1660 roku kondycja całej dzierżawy przedstawiała się jednak bardzo niekorzystnie. Mimo iż grunt wsi Dębe nadal opisywany był jako dobry, a folwark przynosił w dalszym ciągu plony, to pozostałe urządzenia gospodarcze były w ruinie. Możemy w sposób obrazowy wyobrazić sobie obecną gminę, w której zabudowa drewniana jest częściowo spalona. Domów dostrzec w niej można tylko 30. Widać zwęglone pozostałości po puszczy, dawniej pełnej bogactw naturalnych. Bartników pozostało w niej

tylko trzech, co świadczy o zniszczeniu drzew, w których umieszczone były barcie i mniejszym zapotrzebowaniu na zatrudnianie pracowników w tym sektorze usług. Młyny na rzekach stoją opustoszone i nie słychać już dźwięku wody przelewającej się przez ich młyńskie koła. Oczywiście wyobraźni możemy zobaczyć także dawne łąki i uroczyska, które zarastają chaszczami i nowymi samosiewkami, których nikt nie kosi i nie zbiera z nich siana, ponieważ trzeba poczekać aż ta ziemia odetchnie od pożogi. Folwark w Dębem nadal jest, ale wzmianki o dworze już nie znajdziemy. Znajdował się on wcześniej przy stawie z młynem, teraz młyn nie działa – może już oba budynki nie są zdadne do użytkowania? Typowy krajobraz po wojnie. Dzierżawcy postanawiają wybudować dwór i osiaść tam, gdzie nie zaszło tyle zniszczeń – obierają kierunek na północ i w Wólce zakładają nową rezydencję, uważając, że teren bliżej Wielkiego Gościńca Litewskiego, umiejscowiony dalej od stolicy, będzie bezpieczniejszy od trasy wiodącej do Rosji, która była jednym z agresorów.

W Wólce nie ma żadnych gruntów uprawnych. Wybudowana zostaje tylko rezydencja i otaczające ją budynki dworskie: budynek urzędniczy, kuchnia, dom myśliwski, wozownia, stajnia i lamus. Poza nimi nowy budynek czeladny, chlewy, dwie stodoły, spichlerz, gołębnik i browar. Oto jak wyglądał dwór: po lewej stronie od wjazdu bramą stał budynek kryty gontem – mieszkanie dzierżawców, budynek z wysuniętym gankiem, z sienią, czterema pokojami po jej lewej stronie i kaplicą oraz przejściem z jednego z pomieszczeń do ganku, łączącego budynek z drugim – o dwóch pokojach i dwóch komnatach. W pomieszczeniach podłoga drewniana, piece z białych kafli gdańskich i z zielonych. Naprzeciw pokoiów izba stołowa z zielonym piecem i drewnianą podłogą. Z sieni przy jadalni drzwi do drugiej kuchni, przy której była łaźnia⁸³. Dwór, z pozostałą okalającą go zabudową, odgrywać będzie ważną rolę aż do połowy XVIII wieku, kiedy nowe oficyny i budynki folwarczne wzbogacą krajobraz Dębego.

Inwentarz z 1772 roku wymienia ordynarie (zarobki oficjalistów dworskich i stałych robotników folwarcznych) dla dyspozytorów i czeladzi w starostwie dębskim. Wyróżnić można na tej podstawie takie zawody jak: ekonom dembski, pisarz wulecki, leśniczy, pasterz, parobek folwarczy i browarny, gospodyni, dziewczka folwarczna, ogrodnik, karbowy, pisarz browarny i majster. Spośród wymienionych posad, najciekawsze z perspektywy badacza historii wydają się ekonomowie i administratorzy dzierżawy, których nazwiska odnaleźć można niekiedy w aktach metrykalnych, i które to osoby związane były bezpośrednio z dworem. Dla przykładu podać można następujących, pochodzących z ostatnich lat XVIII wieku: administrator Wólki Wybranowskiej Daniel Kuciński, gubernator wsi Dębe Józef Roman. Administratorem w Dębem w 1800 roku był Antoni Józefowicz, który 5 lat wcześniej mieszkał w dworze w Łęce i podobnie jak Przedzieccy powiązany był z rodem Zaleskich, o czym dalej. Analiza akt metrykalnych parafii Dębe Wielkie ujawniła ciekawy dokument z księgi urodzeń parafii w Mińsku Mazowieckim z 1800 roku, dotyczący syna wspomnianego Antoniego Józefowicza i jego żony Joanny z Sierputowskich. Mianowicie chłopczyk po urodzeniu został ochrzczony z wody, a ceremonię chrztu zaplanowano wówczas na przyszły rok⁸⁴.

Wybrańcy

W niektórych dokumentach z końca XVIII i początku XIX wieku znaleźć można potwierdzenia nadanych dawniej przywilejów królewskich dotyczących wybraniectwa, czyli faktu istnienia na wsiach rodzin chłopów-żołnierzy, którzy w zamian za gotowość powołania ich do wojska, posiadali prawo korzystania z łańców wybranieckich. Do obowiązków wybrańców, inaczej zwanych sołtysami łańcowymi, należało sprowadzanie nowych osadników na wydzielone gospodarstwa. Ustalenie dokładnego spisu wybrańców wymaga jednak dłuższych badań i analizy większości zachowanych materiałów archiwalnych, także późniejszych, zważywszy na tendencję do zwiększania się liczby łańców wybranieckich na Mazowszu i Podlasiu po kolejnych uchwałach królewskich i po dziedzicznym przechodzeniu tychże łańców w ręce kolejnych męskich członków rodziny wybrańca. Tendencja do rozdrabniania tej prywatnej własności chłopskiej doprowadziła do tego, że ustawą z 1676 roku⁸⁵ wprowadzono zakaz osiedlania się na jednym łańcu więcej niż czterech gospodarzy. W królewszczynie Dębe, głównymi rodzinami sołtysów łańcowych byli Jackowicze i Książkowie, którzy posiadali ziemie w dwóch wsiach: w Kobiernem i w Rysiu. 2 łańcy wybranieckie znajdowały się ponadto w Cygance, sąsiadującej z dzierżawą Dębe.

⁸³ *Lustracje województwa mazowieckiego XVII wieku*, cz.2, 1660-1661, Warszawa 1989, s. 202-204.

⁸⁴ UMZ parafii rzym.-kat. Mińsk Mazowiecki, 1800 rok, akt urodzenia, k. 48.

⁸⁵ *Wybraniectwa*, w: *Encyklopedia powszechna Orgelbranda*, t. 27, Warszawa 1867, s. 980-983.

Tabela 4. Zestawienie statych dochodów Dębego w latach lustracji⁸⁶

Rodzaj dochodu	Łączna kwota z poszczególnych dochodów Dębego w latach sporządzenia lustracji (dane podane we florenach i groszach)			
	1565	1616	1660	1765
zboża	339 fl 4 gr	268 fl 24 gr	171 fl	1101 fl 15 gr
mtyny	48 fl 5 gr	12 fl 29 gr	0	208 fl
obora	35 fl 10 gr	-	16 fl	-
łąki	35 fl	40 fl	30 fl	-
barcie	35 fl	12 fl	18 fl	90 fl
czynsz i dań	62 fl 25 gr	25 fl 10 gr	4 fl 10 gr	31 fl 6 gr

W 1660 roku tylko jeden wybraniec mieszkał na włoce we wsi Rysie. Był nim Andrzej lacek, co potwierdza dziedziczość wybraniectwa, należącego od XVII wieku do rodziny owego Jacka, która będzie się później pisać Jackowicz (z czasem zamiennie z Jackiewicz). Dziedziczość, o której wspomniałam, widoczna jest m.in. w poniższych przywilejach:

- 30 czerwca 1750 roku w Warszawie król August III wydał przywilej na łan wybraniecki w Kobiernem. Nadany on został Tomaszowi, Wawrzyńcowi i Feliksowi Książkom [Książkom], Wawrzyńcowi i Jakubowi Jackowiczom. Później, pod rokiem 1789 odnotowani zostali sołtysi łanowi: Jakub Passka i Paweł Jackowicz.

- 11 sierpnia 1765 roku z kolei na łan wybraniecki we wsi Rysie, nadany został taki sam przywilej, jak wcześniej dla Kobiernego. Otrzymali go Wawrzyniec i Józef Jackowiczowie i Tomasz Marcak [Marczak]. Przywilej złożony został w aktach Kamieńczykowskich rok później. W 1789 roku we wsi Rysie wymieniano natomiast sołtysów Wojciecha Jackowicza i Jana Książka.

- 11 sierpnia 1762 roku w Warszawie Stanisław August Poniatowski wydał przywilej dla Michała Laskowskiego, Michała Krusiewicza, Stanisława Sado i urodzonego Antoniego Kozłowskiego, na łącznie dwa łany wybranieckie w Cygance. Ród Kozłowskich przeniesie się później do Dębego Wielkiego.

⁸⁶ Tabela nie uwzględnia dochodu z sadów, ogrodów i gajowego, gdyż posiadamy za mało danych do zestawienia ich na przestrzeni wieków. W 1565 roku dochód z ogrodów wynosił 15fl, a z gajowego 70 fl. W 1789 roku za zboże otrzymywano 1330 zł, zaś dziesięcina płacona była w kwocie 147 zł 23 gr.

XVIII wiek i sytuacja po rozbiorach

Antoni i Dominik Przezdzieccy

W świetle lustracji z 1765 roku wcześniejsze dokumenty nie wspominały o dworze. Według jej zapisu poprzedni spis królewskich przemilczał również kwestię wólk wójtowskich⁸⁷, ale informacje o nich znajdujemy, gdy przyjrzymy się lustracjom z 1565 i 1616 roku. Od lat 60. XVIII wieku poczynszy, ludność w tej gromadzie musiała oddawać dużo na potrzeby dworu, dlatego też ciążyło na nich mało powinności służebnych względem króla. Nowy dwór poza tym zabrał wiele gruntu gromadzkiego i czynsz wraz z pozostałymi daninami.

Do Dębego, które znajdowało się wówczas w powiecie garwolińskim, należał browar, młyny wodne (nie została podana dokładna ich ilość) oraz młyn wietrzny i młyn przy folwarku w Dębem na wielkiej sadzawce zwanej Bagno⁸⁸. Z młynów król nie czerpał żadnych korzyści, co pozwala wnioskować, że całkowity dochód z ich prowadzenia płynął na potrzeby dzierżawcy i jego dworu. Z okresu saskiego ani wczesnego okresu stanisławowskiego nie zachował się niestety żaden opis rezydencji dębskiej. Po raz kolejny inaczej rzecz wyglądała w Woli Wybranowskiej – był tam w dalszym ciągu dwór z oficynami i innymi zabudowaniami dworskimi. Oprócz pracowników dworu nie mieszkali tam jednak inni poddani.

W 1765 roku dzierżawcą dóbr był podkanclerzy litewski Antoni Przezdziecki h. Pierzchała (Roch III), syn Aleksandra i Konstancji z Kamińskich. Z tego roku pochodzi bowiem zapis dotyczący płaconej przez niego kwarty (1574 złote 25 groszy 14 denarów⁸⁹; w 1757 roku wynosiła ona po „Złotyach Polskich Dziewiędziesiąt Pięć, Gro. Piętnaście, Pieniążkow Dziewięć”⁹⁰ zarówno starej i nowej kwarty). Przezdziecki otrzymał dzierżawę od Augusta III, czyli najpóźniej w 1763 roku, a wydaje się prawdopodobne, że miało to miejsce jeszcze przed 1754 rokiem, kiedy znalazł się w opozycji wobec dworu króla Augusta III Sasa. W 1760 roku rodzina Przezdzieckich związana już była z okolicą Dębego – w grudniu 1760 roku Antoni wraz z Konstantym Platerem byli świadkami zaślubin Felicjana Przezdzieckiego z Urszulą Zaleską, która to ceremonia odbyła się w Długiej Kościelnej.

Antoni Tadeusz (1718-1772) urodził się i wychował na Litwie, tam też pełnił funkcje urzędnicze: marszałka Trybunału Litewskiego, pisarza Wielkiego Księstwa Litewskiego, a następnie podczaszego i referendarza litewskiego. W dokumentach pisał się panem na Zasławiu i Czarnym Ostrowiu. W latach 40. związał się na stałe z „familia” Czartoryskich, z którą przygotowywał projekty naprawy Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Po konfederacji barskiej, wobec której

⁸⁷ AGAD, ASK, dz. 46, sygn. 159 (mikr. nr 2579), Lustracja dzierżawy Dębe z 1765 roku.

⁸⁸ AGAD, ASK, dz. 46, sygn. 159 (mikr. nr 2579), Lustracja dzierżawy Dębe z 1765 roku.

⁸⁹ AGAD, AKP, sygn. 342 (mikr. nr 19536), Regestr kwarty dzierżawy Dębe, Rysie, Koberne.

⁹⁰ Archiwum Narodowe w Krakowie, Zbiór Zygmunta Glogera, Źródła do historii wojskowości, Armia konna w czasach saskich, sygn. 638, Kwit kwarciany z 1757 roku z dóbr dzierżawy Dębe, Rysie, Koberne, k. 118a.

— 189 —

San. Ladonby.
Piercy Lutterbury y. 1840

Galegach pinnarum; Gen Dykt Stamf Pinnak Deputy
to Maroonation, L. Clerk, Deem Domb, Rye, Kilmene
Lij 98. 10. 9. Qij 98. 10. 9. pro Anno 1757.

początkowo zachowywał neutralność, w 1770 roku zasekwestrowano mu dobra na Litwie. Być może właśnie wtedy zajął się modernizacją Dębego, na którą mógł sobie finansowo pozwolić. Jego żoną była Katarzyna Ogińska, pochodząca z rodu Wiśniowieckich. Miał z nią dwóch synów: Michała – starostę pińskiego ożenionego z córką wojewody mazowieckiego Mostowskiego, i Dominika oraz trzy córki: Konstancję Chreptowicz, Helenę Radziwiłł i Mariannę Tyzenhauz⁹¹.

Podobnie jak z wcześniejszych lat doby saskiej, również na temat dzierżawy Przezdzieckiego niewiele jest informacji. Wiadomo, że w latach, kiedy rodzina dzierżawiła majątek, doszło do unowocześnienia folwarku i całej zabudowy dworskiej. Brak precyzyjnych ustaleń, czy za tą sprawą stał Antoni, czy też jego syn Dominik, który po śmierci ojca w 1772 roku objął starostwo dębskie. Za tego drugiego sporządzono inwentarz, z którego czerpiemy wiedzę na temat wyglądu zabudowy dworskiej w XVIII wieku. Warto zwrócić uwagę, że podkreślano nowość niektórych budynków, co wskazywałoby na działalność na tym polu Antoniego Przezdzieckiego.

Inwentarz sporządzony 28 marca 1772 dla Dominika Przezdzieckiego wymieniał⁹²:

- dwie oficyny na dziedzińcu – jedną rozbudowaną, z podłogami, kilkoma piecami (szary, biały i zielony); drugą natomiast gorszą, z wozownią pośrodku oraz częścią mieszkalną po bokach oficyny,
 - studnię na dziedzińcu, między dwoma nowymi oficynami, ocembrowaną, z wiadrem i żurawiem,
 - stary budynek przy wjeździe na dziedziniec, stojący niedaleko karczmy, „struchlały”, na drób tylko przeznaczony,
 - stajnię nową, stojącą z drugiej strony wjazdu warszawskiego,
 - spichlerz stary za tą stajnią stojący, mało użyteczny,
 - oborę nową, ustawioną tyłem do stawu i gościńca warszawskiego, która podzielona była na siedem chlewów, a drzwi jej skierowane były od strony dziedzińca; na potrzeby wyrzucania z niej gnoju posiadała także 7 drzwi także od strony stawu.
 - gumno nowe, ustawione na linii poprzecznej dziedzińca, frontem do oficyny, a końcem skierowane ku stawowi,
 - spichlerz drugi – stary, stojący między gumnem, a murem z gorzałego [spalonego?] pałacu, z galerią i juchtem [wyprawioną skórą bydlęcą], bez dachu,
 - budynek ogrodniczy w ogrodzie włoskim, przy którym była furtka w parkanie z wyjściem na ulicę,
 - figarnię (inspekta), w ogrodzie włoskim przy parkanie uformowaną z drzewa dylowego i okien inspektowych,
 - karczmę „wjezdzną” stojącą na gościńcu warszawskim,
 - oficynę rzemieślnika - nową, niedaleko karczmy stojącą,
 - kuźnię – starą, przy oficynie rzemieślniczej,
 - stodołę albo suszarnię niedaleko karczmy,
 - dom „dochody z dawna należący” – stary, z altaną naprzeciwko Gościńca i dworu,
 - browar stary, przy którym stała studnia oraz chlew czy wozownia,
 - młyn wodny z fundamentalnie usypanymi groblami, bez spustu jałowego, z drewnianym mnichem
 - młyn wietrzny – nowy, drewniany, w słupy wystawiony. Znajdował się za wiatrakiem i wsią ku lasowi
- Cegielnia,
- cegielnię składającą się z dwóch szop krytych słomą,
 - karczmę w Kobiernem na gościńcu warszawskim.

Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego pod hasłem Starostwo dębskie informuje, że ok. 1775 jego dzierżawcą był niejaki Malczewski. Jest to jednak błąd wynikający z uproszczenia, jakie zrobił autor, łącząc informacje dotyczące dwóch miejscowości o podobnie brzmiącej lub tej samej nazwie. Jeżeli chodzi o dane geograficzne, wszystko zgadza się w 100%: „R. 1669 składało się ze wsi Dębe, Rysie, Kobierno, Choszczówka, Goździówka, Zalesie i Wólka”⁹³. Dalszy jednak fragment traktuje następująco: „R. 1775 posiadał je Malczewski i płacił hyberty 1612 złp a kwarty 1579 złp”⁹⁴.

⁹¹ J. Dygdała, *Antoni Tadeusz Przezdziecki h. Roch III*, w: PSB t. 29 (1986).

⁹² AGAD, ASK, oddz. 56, sygn. D.9 (mikr. nr 2672), Inwentarz starostwa Dębe z 1772 roku.

⁹³ *Starostwo dębskie*, w: SGK, t. 2, red. F. Sulimierski i in., Warszawa 1881, s. 29.

⁹⁴ Tamże, s. 29.

Chłopska zagroda, Jan Piotr Norblin, 1777 r.,

Ów Malczewski – Józef Skarbek – istotnie pisany był czasami jako starosta dębski⁹⁵, czasami jako dąbski, ale chodzi tu najprawdopodobniej o właściciela miasteczka Dąbie w starostwie kłodawskim (dysponował nim od 1768 roku), obok którego znajdowały się ponadto wsie o nazwie Dąmb/Dąb w odmianie zapisywane jako Dembe/Dębe⁹⁶. W 1775 roku starostą dębskim w dalszym ciągu pozostawał bowiem Dominik Przezdziecki.

Dominik Przezdziecki, młodszy syn Antoniego, podobnie jak ojciec angażował się w działalność polityczną – był starostą mińskim. Uczestniczył też w obradach sejmowych w 1780 i 1782 roku. Jego żoną była Anna Radziwiłłówna, z którą doczekał się syna Michała⁹⁷. Zmarł w listopadzie 1782 roku. Wdowa po nim wyszła za mąż za Tadeusza Antoniego Mostowskiego, późniejszego ministra spraw wewnętrznych i religijnych. Starostwo dębskie objęło natomiast małżeństwo Tyszkiewiczów – Ludwik i Konstancja.

Anna z Radziwiłłów, żona Dominika Przezdzieckiego, a następnie Tadeusza Mostowskiego

⁹⁵ W. Dworaczek, *Teki Dworaczka*, 17341 (Nr 1359) 1782.

⁹⁶ *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1789*. Cz. III województwa łęczyckie i brzesko-kujawskie, Poznań, Warszawa 1977, s. 121 i i in.

⁹⁷ Kasper Niesiecki, *Przezdziecki*, w: *Herbarz Polski S.J.*, t. 7, Lipsk 1841, s. 550.

Konstancja z Poniatowskich Tyszkiewicz,
dzierzawczyni Dębego,
obraz autorstwa Marcello Bacciarelliego z ok. 1795 r.

Ludwik Tyszkiewicz, dzierzawca Dębego,
obraz Józefa Marii Grassiego z 1794 roku

Ludwik i Konstancja Tyszkiewiczowie

Nie dziwi fakt, że król Stanisław August Poniatowski oddał wakującą dzierżawę Dębe w ręce swojej bratanicy i jej męża. Rozwijający się folwark Dębe przynosił już z pewnością coraz większe dochody i co więcej znajdował się na trasie między Warszawą a Litwą.

Małżeństwo z Konstancją Poniatowską, zawarte w 1775 roku, było dla Ludwika Tyszkiewicza h. Leliwa niezwykle korzystne. W tym roku otrzymał od króla nominację na pisarza Wielkiego Księstwa Litewskiego, która nadała tępa jego karierze politycznej na Litwie. Pięć lat po otrzymaniu pierwszego większego stanowiska, został wybrany marszałkiem wielkim litewskim⁹⁸. Brał udział w sejmach, odgrywając tam znaczącą rolę: marszałek sejmu w 1780 roku (w tym samym roku został hetmanem polnym W.Ks.Lit.) i jednego z 36 konsyliarzy Rady Nieustającej w 1782. Po oddaniu dzierżawy dębskiej, Tyszkiewicz wybudował w Warszawie pałac. Dalej rozwijała się także jego kariera – od 1791 był podskarbisem litewskim, a za poparcie konfederacji targowickiej został marszałkiem wielkim litewskim. Konstancja, córka Kazimierza Poniatowskiego i Apolonii Ustrzyckiej urodziła mu córkę Annę 1v Potocką, 2v Dunin-Wąsowicz. W zachowanej korespondencji Tyszkiewiczów z córką prowadzonej w późniejszych latach nie ma niestety wzmianek dotyczących Dębego.

W 1782 roku, podobnie jak dekadę wcześniej, sporządzony został inwentarz starostwa dębskiego⁹⁹. Oto, co znajdowało się wówczas w Dębem:

- oficyny
- studnia
- spichlerz zreparowany, z wystawą o 5 słupach

⁹⁸ Nominacje z 1775, 1780, 1791 i 1793 roku znajdują się w AGAD, Muzeum Narodowe, sygn. 885

⁹⁹ AGAD, ASK, oddz. 56, sygn. D.9 (mikr. nr 2672), Inwentarz starostwa Dębe z 1782 roku.

Mapa Karola de Pertheesa z 1783 r. z zaznaczonym w Dębem kościołem farnym. Czerwone linie to przybliżone granice starostwa dębskiego (Janówek, który zaznaczyłam nie należał do starostwa, natomiast w XIX wieku będzie należeć do majątku Dęba).
Źródło: AGAD, Zbiór kartograficzny, sygn. 181-1, k. 75 i 83.

- stodoła korespondująca frontem oficynie mieszkalnej dworskiej
- obora stojąca tyłem do stawu, na siedem części podzielona
- chlew
- stajnia
- budynek ogrodniczy w ogrodzie, między karczmą i [nieczytelne], przy wjeździe postawiony
- kościół nowy, murowany, otynkowany, z chórkami od ogrodu włoskiego
- młyn na stawie
- karczma w Dębem na Gościńcu Warszawskim, przy niej studnia
- budynek dworski, stary, kryty słomą
- browar stary
- budynek dworski stary
- stodołnia nowa, przy gościńcu warszawskim stojąca

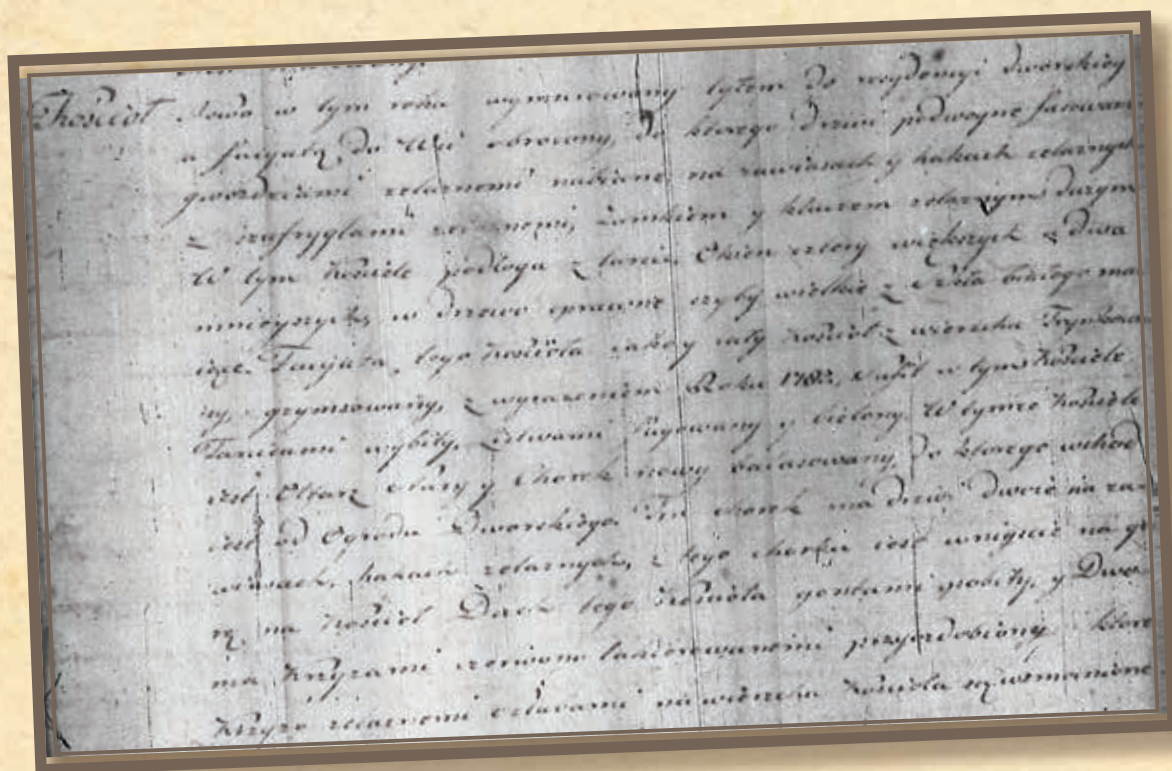
Zaznaczony kościół farny w Dębem. Mapa Karola de Pertheesa z 1783 r.

Źródło: AGAD, Zbiór kartograficzny, sygn. 181-1, k. 75 i 83.

- browar nowy, w tym roku wybudowany
- kuźnia stara
- oficyna rzemieślnicza nowa
- cegielnia pod lasem, wybudowana w formie narożnika, stara
- szopa w Dębem pod lasem
- młyn wietrzny za wsią

Cieńko powiedzieć, czy Tyszkiewiczowie chcieli uczynić Dębe swoją rezydencją. Wydaje się to wątpliwe, gdyż równie szybko dzierżawę otrzymali, jak z niej zrezygnowali – zarządzali majątkiem niespełna dwa lata. W tym czasie, wybudowany w 1782 roku kościół farny, został uwieczniony krzyżem przez kartografa królewskiego Karola de Pertheesa na mapie z 1783 roku, co jest jedyną pamiątką po jego istnieniu. Pojęcie fary odnosi się zawsze do pierwszego kościoła, jaki powstał w mieście lub wsi, a takim z pewnością był kościół z 1782 roku. Nie erygowano jednak wtedy oddzielnej parafii. Świątynia została wybudowana prawdopodobnie jeszcze przez Przedzieckich.

Murowany kościół z 1782 roku znajdował się przypuszczalnie w pobliżu obecnego. Z niezbyt precyzyjnego opisu jego lokalizacji wynika, że stał on tyłem do dworu, a przodem zwrócony był do zabudowy wiejskiej. W kościele znajdował się ponadto chórek, do którego prowadziło oddzielne wejście od strony ogrodu dworskiego. Z chóru można było ponadto wejść na górę kościoła. Z tego opisu wynika, że ustawienie kościoła przypominało znane nam współcześnie, a z dworu do kościoła prowadziła ścieżka, wiodąca poprzez sad i ogród jeszcze za czasów Tabiszewskich. Wskazywałoby to na wejście na chór z tej strony, z której mamy je także w kościele projektu Józefa Piusa Dziekońskiego. Brak dokumentów z czasów budowy kościoła w 1906 roku (kronikę sporządzono dopiero w dwudziestolecie międzywojennym), uniemożliwia nam odpowiedź na pytanie, czy ówczesni wiedzieli o istnieniu XVIII-wiecznego kościoła i jego założenie wzorowane było celowo na dawnym, czy był to zupełnie przypadkowy projekt. Dotąd przyjmowało się, że obecny kościół został wybudowany w miejscu dawnej karczmy i oczywiście nie można tej tezy podważać. Pytaniem pozostaje jednak, czy karczma nie stanęła w miejscu dawnej świątyni, lub czy nie znajdowały się one w bliskiej od siebie odległości.

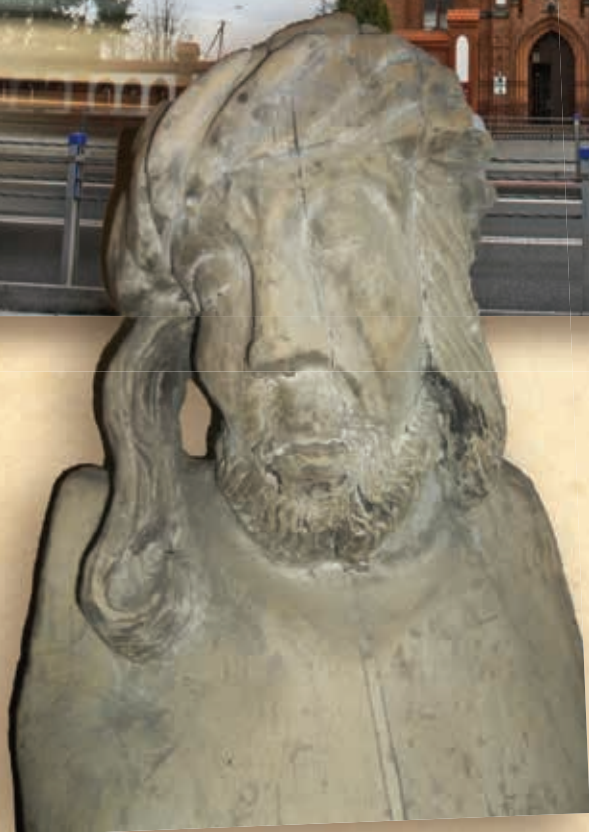

Opis murowanego kościoła w Dębem z 1782 r.,
ze zbiorów AGAD, ASK, DZ. 56, SYGN. D9, k. 18v

Wracając jednak do wyglądu kościoła, był on murowany, otynkowany i gzymsowany. Na fasadzie wypisany był rok 1782, czyli rok jego budowy. Kryty był gontem, a całość wieńczyły dwa czerwone, lakierowane krzyże. Podwójne drzwi na zawiasach prowadziły do wnętrza świątyni, jak również na chórek, z tym, że główne wejście było lepiej zabezpieczone niż boczne. Światło wpadało do świątyni poprzez cztery duże i dwa małe okna, z dużymi szybami z białego szkła, oprawionymi w drewniane ramy. Podłoga była w nim drewniana, podobnie jak fugowany listwami i bielony sufit. W farze znajdował się stary ołtarz.

W kontekście starego kościoła ciekawy jest fakt posiadania przez obecną świątynię starej figury Chrystusa. Do tej pory drewniana rzeźba przedstawiająca ukrzyżowanego Jezusa, znajdująca się w kościele w Dębem i dawniej wystawiana w okresie świąt Wielkanocnych, nie była datowana. Odkrycie faktu istnienia zapomnianego kościoła w Dębem skłoniło mnie do próby powiązania świątyni ze starą dębską figurą, która pochodzi z ołtarza głównego bądź z belki tęczowej. Wymiary figury wskazywałyby raczej na tę pierwszą lokalizację. Po konsultacji z wybitną historyk sztuki p. Izabellą Galicką, okazało się, że wykonana została prawdopodobnie w pierwszej ćwierci XVII wieku. W figurze przeważają elementy gotyckie, jednak spływający z prawej strony głowy Jezusa lok włosów oraz pasek perizonium (opaski biodrowej) przesuwają datowanie z drugiej połowy XVI wieku na początek wieku następnego. Krucyfiks pozbawiony jest rąk, stóp i widoczne są na nim ślady po kornikach. Ustalenie orientacyjnej daty powstania rzeźby czyni go najstarszym zabytkiem, znajdującym się w gminie Dębe Wielkie. Rzeźba została zatem przeniesiona z innego kościoła na Mazowszu, nie wiadomo jednak, czy miało to miejsce jeszcze w wieku XVIII, czy dopiero w XIX stuleciu. Najlogiczniejszym miejscem, z którego mogła pochodzić jest Pustelnik. Poza tym, że Dębe należało historycznie do tej parafii, erygowanej w 1540 roku, w XIX wieku obie miejscowości były ze sobą w ścisłym związku – w Pustelniku mieściła się siedziba gminy Dębe. Istotne są także powiązania rodowe – nową parafię w Pustelniku w 1843 roku wybudował Stanisław Grabowski – syn dzierżawczyni Dębe Elżbiety z Szydłowskich, która pamiętała jeszcze pierwszy murowany kościół z 1782 roku. Jeżeli natomiast kościół powstał z inicjatywy Przedzieckich, wówczas możemy się także doszukiwać pewnych powiązań z kościołem w Długiej Kościelnej.

Współczesny kościół w Dębem Wielkim
p.w. św. Apostołów Piotra i Pawła

Rzeźba Jezusa ukrzyżowanego
pochodząca prawdopodobnie z 1 ćwierci XVII wieku

Elżbieta z Szydłowskich Grabowska,
obraz namalował Jan Chrzyciel Lampi

Jan Jerzy i Elżbieta Grabowscy

W listopadzie 1784 królewszczyznę Dębe kupił eks-marzałek słucki Jan Jerzy Grabowski h. Topór, syn Stefana i Teodory Stryjeńskiej. Podobnie jak jego dzierżawca-poprzednik związany był z terytorium Litwy, gdzie pełnił funkcje wojskowe (komendanta gwardii przybocznej litewskiej). Grabowscy byli kalwinami, w których życiu ważną rolę odgrywała kwestia innowierców. W czasach Stanisława Augusta Poniatowskiego Jan został głównym przedstawicielem ruchu dysydenckiego, stanął nawet na czele zawiązanej w 1767 roku konfederacji słuckiej. Nie przeszkodziło mu to jednak w poślubieniu dwa lata później katoliczki Elżbiety Szydłowskiej, kasztelanki mazowieckiej i kochanki króla Stanisława. Prawdopodobnie za jej sprawą Grabowscy otrzymali od króla dzierżawę Dębe, zwłaszcza, że Stanisław Grabowski, syn Elżbiety i prawdopodobnie Poniatowskiego, osiadł na stałe we wsi Krubki – dobrami graniczącymi z majątkiem Dębe. W biogramie Jana Grabowskiego jego autor - Władysław Konopczyński - podaje, że królewszczyzna została kupiona przez Grabowskiego w listopadzie 1778 roku, a w 1784 dokupił on także inne dobra od Ludwika Tyszkiewicza¹⁰⁰. Wynikałoby z tego, że do innych właścicieli należało starostwo dębskie, jako całość a do innych sama królewszczyzna – być może doszło tu do rozróżnienia posiadaczy wójtostwa i starostwa. Nie udało mi się jednak odszukać danych, potwierdzających zakup Dębego przez

Grabowskiego w 1778 roku, kiedy według innych źródeł należało ono jeszcze do Przeddzieckiego. Wątpliwe wydaje się też żeby kalwin wybudował w swoich dobrach kościół, czego na przestrzeni wieków nie uczynił żaden inny dzierżawca/właściciel. Z pierwszego małżeństwa miał dzieci: Jerzego i Pawła. Potomstwo urodzone przez Elżbietę: Michał, Kazimierz, Stanisław, Konstancja Dernałowicz i Izabela Sobolewska przypuszczalnie nie było jego. Grabowski zmarł w 1789 roku, po nim dzierżawę nadal trzymała wdowa po nim Elżbieta.

W 1784 roku król Stanisław August Poniatowski udał się w podróż na sejm do Grodna. Podróż została opisana przez ówczesnych, i choć diariusz Adama Naruszewicza jest praktycznie niedostępny, to dzięki opracowaniom na ten temat wiemy, że monarcha podążał szlakiem Gościńca Królewskiego (Wielkiego Gościńca Litewskiego). Tym samym przejeżdżał on przez znajdujące się w obecnej gminie Dębe Kąty Goździejewskie Drugie. W *Opisaniu traktu podróży Jego Królewskiej Mości z Warszawy do Grodna de Anno 1784* dostępnym w zbiorach kartograficznych AGAD pod rokiem 1784 wymienieni są właściciele miejscowości, przez które przejeżdżał król. Grabowski wypisany jest tam jako starosta dębski i do niego należy też Goździk, Pustelnik i Goździówka¹⁰¹. Rok wcześniej, wracając z Siedlec, król zatrzymywał się w stanisławowskim dworze, co wskazuje na to, że przemierzał tę samą trasę. Okolice Dębego były więc wielokrotnie przemierzane przez tego władcę i z pewnością także wcześniejszych.

Ważnymi postanowieniami, jakie zaszły nie tylko w dziejach Dębego, ale także innych miejscowości, były uchwały podjęte decyzją Sejmu Wielkiego w 1789 roku.

¹⁰⁰ W. Konopczyński, *Grabowski Jan Jerzy*, w: PSB, t. 8 (1959-1960).

¹⁰¹ AGAD, Zbiór geograficzny Stanisława Augusta, sygn. 71-3, *Opisanie traktu podróży Jego Królewskiej Mości z Warszawy do Grodna de Anno 1784*.

Jedną z nich było ustanowienie nowego podatku, zwanego ofiarą 10 grosza lub ofiarą wieczystą, który nałożony miał być na szlachtę (10% dochodów stałych) oraz duchowieństwo (20%), a dochód z niego przeznaczony miał być wyłącznie na utrzymanie wojska. Stały dochód obliczać miały specjalne komisje powiatowe, sporządzające rejestr przychodów oraz wysiewów z ostatnich 3 lat. Na tej podstawie utworzono inwentarz, będący cennym źródłem wiedzy o Dębem i okolicy.

Według spisu z 1789 roku **w Dębem** znajdowało się 39 dobrych chałup i 4 zło¹⁰². Mieszkali w nich przedstawiciele rodzin o następujących nazwiskach:

- Bakuła (Paweł, Szymon),
- Bąk (Franciszek, Paweł, Piotr, Tomasz),
- Fader (Jan),
- Głatkowski (Jan),
- Gruba (Franciszek, Kazimierz, Maciej, Stanisław, Stefan, Walenty),
- Jastrzębski (Mateusz),
- Kasprzyk (2- Józef, Kazimierz),
- Kędzier (Marek, Marcin),
- Kozłowski (Krzysztof),
- Miros (Jacenty, Matys, Tomasz, Wojciech),
- Mucha (Wawrzyniec),
- Okrzeja (Maciej, Mateusz, Stefan, Wojciech),
- Piotrkowicz (Bartłomiej, Jakub, Wit),
- Smuga (Łukasz, Michał, Mikołaj, Paweł),
- Szczęśniak (Stanisław),
- Szewc (Wawrzyniec - z ogrodu),
- Szuba (Antoni, Bartłomiej),
- Trojan (Paweł),
- Woytychnia (Stanisław),
- Zdunik (Jakub), Tkaczyk, Wrzosek (Wojciech).

Oto zestawienie wymienionych z nazwiska mieszkańców pozostałych miejscowości:

Goździówka (8 dobrych chałup, 1 zła):

- Cudny (Marcin),
- Krogulski (Józef),
- Miśko (Piotr),
- Płochocki (Maciej),
- Szuba (Bartłomiej),
- Szuba (Michał),
- Szubieński (Maciej),
- Wieczorek (Adam);

Kobierne (11 dobrych chałup):

- Fader (Walenty),
- Gańko (Andrzej, Antoni, Ludwik, Michał)
- Jackowicz (Paweł),
- Michryk (Franek),
- Paszka (Jakub - sołtystwo, Kazimierz, Paweł, Walenty, Wojciech),
- Warda (Wojciech);

¹⁰² AGAD, ASK, dz. 46, Lustracje, sygn. 170 (mikr. Nr 2589), *Lustracja dzierżawy Dębe*.

Mrowiska (7 dobrych chałup, 1 łąka):

- ? (Antoni),
- Kobdziejka (Janowa),
- Kontracki (Marcin),
- Kostka (Szymon),
- Lada (Michał),
- Miros (Sebastian),
- Ostrowski (Hieronim),
- Rogala (Tomek);

Rysie (5 chałup dobrych i 2 złe):

- Biernacki (Józef),
- Jackowicz (Wojciech - sołtystwo),
- Kanobrocki [Konowrocki] (Andrzej, Kasper, Marcin, Mikołaj, Sebastian),
- Książek (Jan - sołtystwo),
- Lipniak (Jan);

Wola Wybranowska (17 dobrych chałup):

- ?endziona (Stanisław),
- Bączek (Jan),
- Foryś (Wawrzyniec),
- Gracik (Jan),
- Kasprzyk (Michał),
- Kuc (Franciszek, Joachim),
- Lewandowski (Antoni, Józef),
- Olszak (Jacenty),
- Szuba (Daniel, Jan),
- Szymanowski (Walenty),
- Wieczorek (Grzegorz, Jakub, Joachim, Witek),
- Wrona (Ignacy);

Zalesie (7 dobrych chałup):

- Cudny (Ludwik, Mateusz),
- Czapski (Jan),
- Jagodowski (Józef),
- Popławski (Teodor),
- Sobotka (Jan).

W Dębem były także dwa sołtystwa: w Rysiu, ulokowane na 1 łanie, które mieli Wojciech Jackowicz i Jan Książek oraz również jednołanowe w Kobiernem – Jakuba Paszka i Pawła Jackowicza. Na podstawie zachowanych metryk parafii Długa Kościelna z pierwszej dekady XIX wieku oprócz sołtysów wskazanych w lustracji możemy wymienić także znanego z imienia i nazwiska Antoniego Sado, pełniącego swoją funkcję we wsi Mrowiska. Dokonanie lustracji wybraniectw było jedną z ostatnich przeprowadzonych regulacji prawnych dotyczących wybraniectw. Sytuacja wybraniectw była już wówczas nieco gorsza, gdyż zakres przysługujących im praw został ograniczony przez władze zaboru austriackiego, do którego wtedy jeszcze Dębe należało. Przy okazji prowadzenia w XIX wieku regulacji

hipotecznych zdarzały się procesy przedstawicieli rodzin wybranieckich, którzy musieli udowodnić posiadane przywileje i wykazać pokrewieństwo z osobami, które je otrzymały. Żeby odpowiedzieć na pytanie, czy takie wydarzenia miały miejsce wśród rodzin z Kobiernego czy Rysia konieczne są jednak odrębne badania.

Inwentarz z 1789 roku wymienia także lasy należące do poszczególnych wsi, z jednoczesną oceną przydatności pozyskiwanego z nich drewna. Wyniki prezentuję poniżej w formie tabelarycznej.

Tabela 5. Lasy starostwa dębskiego oraz zastosowanie pochodzącego z nich drewna

Miejscowość	Nazwa lasu (opcjonalnie)	Przeznaczenie drewna			
		budowla	opał	popiół	tartak
Dębe Wielkie	Cięciwa	X		X	
	Ostrówek	X		X	
	Wązbień	X			
	Las Folwarku	X			
	Ostrowy	X	X		
	Desny				X
Rysie	ku Mrowiskom	X	X		
Kobiernie			X		
Mrowiska					
Wola Wybranowska			X		
Zalesie					X
Goździówka					X

Z danych w tabeli odczytać można, że nomenklatury należące do Dębego dadzą nazwy późniejszym miejscowościom, jakie wejdą w skład majątku Dębe: Cięciwa, Ostrówek i Ostrów (jeden z członów dzisiejszej Ostrów-Kani). Logiczne jest także wykorzystywanie drewna Goździówki i Zalesia na potrzeby tartaku – dwa znajdowały się bowiem w tym czasie na stawach w Goździówce.

Istniały także następujące Łąki Dębego (1772): pod Chroślą na granicy z Mienią, Choszczewska, Pastewnik, Gurka, w Uroczysku Glinki, w zaścianku Ogrodnica. Pola z kolei nazywały się następująco: w kącie wsi Wolnczyzna, Glinki, Ogrodnica, pod Pastewnikiem, Młynarszczyzna, pod Cisiem, na Zag?, przy łąkach Choszczewskich, Gurki¹⁰³. Chobot natomiast był zaroślami, kiedyś do Dębego należącymi.

W Dębem, Rysiu, Kobiernym i Mrowiskach znajdowały się karczmy. Ta w Mrowiskach była nowa, pobudowana ok. 1789 roku. W 1810 roku trzymał ją warendę Żyd Heylowicz. Karczmę posiadała także Wola Wybranowska. Aрендarz w Rysiu wokół swojej karczmy z browarkiem posiadał dużo pól i łąk, które prawdopodobnie nadawały się pod uprawę chmielu. Największą w okolicy była karczma Podkobiernie, należąca do dóbr Ruda, a także znane później z przebiegu powstania listopadowego i zaznaczone na mapach XIX-wiecznych okoliczne karczmy – Olszowa i karczma Janówek, w której na początku XIX wieku arendarzem był Eliaszk Berkowicz. Janówek nie należał do starostwa dębskiego, ale w XIX wieku znalazł się w księdze hipotecznej dóbr Dębe Wielkie.

Analizując wzrost liczby domów mieszkalnych w ciągu niespełna 40 lat widać wyraźnie, że dla Dębego okres zaborów był wyjątkowo korzystny, biorąc pod uwagę wzmożoną kolonizację i zabudowę wsi. We wsiach sąsiednich tempo rozwoju było wprawdzie nie tak imponujące (29 nowych domów), ale również obserwujemy tu wzrost liczby mieszkań, świadczący o eksplozji demograficznej i osiedlaniu się osób nowo przybyłych na terytorium Dębego.

¹⁰³ Zgodnie z pisownią oryginalną.

Tabela 6. Liczba domów w poszczególnych wsiach starostwa dębskiego

Miejscowość	1789	1827
Dębe Wielkie	43	72
Goździówka	9	11
Kobierne	11	[16] ¹⁰⁴
Mrowiska	8	22 (Kąty)
Rysie	7	14
Wola Wybranowska	17	x
Zalesie	7	10

Po III rozbiorze Polski Dębe znalazło się pod zaborem austriackim, czyli w tzw. Nowej Galicji. Choć pod względem gospodarczym zabór austriacki był najstabilniej rozwinięty, plusem było swobodne podejście zaborcy do języka polskiego i większa autonomia niż w pozostałych zaborach. Dębe administracyjnie położone było blisko granicy wpływów austriackich, zatem nie dotyczyło go pojęcie „biedy galicyjskiej”. Z monarchią Habsburską połączone było administracyjnie do 1809 roku, kiedy po przegranej wojnie austriacko-pruskiej, przyłączono je do terytorium Księstwa Warszawskiego, składającego się z ziem drugiego i trzeciego zaboru pruskiego.

Choć obszary zaboru pruskiego rozwijały się prężniej, także na terytorium gminy Dębe Wielkie doszło w latach 1795-1809 do licznych zmian. Przełomowym dla wzrostu liczby ludności i liczby budynków mieszkalnych był rok 1803. Kwerenda akt metrykalnych wykazała, że w tym roku wielu mężczyzn wymienionych w metrykach, zapisywanych jest, jako kolonizatorzy. Oznacza to, że karczowali, a następnie zasiedlali oni niezagospodarowane dotąd ziemie. Wśród nich znaleźli się m.in.: Franciszek Gruba, Franciszek Szuba, Andrzej Wardyński, Maciej Zdunik, Jan Okrzeja, Franciszek i Piotr Jastrzębscy. Ze względu na przynależność terenów gminy Dębe Wielkie do zaboru austriackiego pojawiło się tu wiele niemiecko brzmiących nazwisk, wskazujących na obce pochodzenie ich właścicieli, np. Vendelt/Wendel (Kąty Dębskie i Dębe Wielkie) – pojawiające się w dokumentach już w latach 70. XVIII wieku, Link (Kąty Dębskie) – od lat 80. XVIII wieku, czy Bycmer (Dębe Wielkie) – obecne w latach 90.

Posiadamy informacje na temat mieszkańców wsi, dysponujemy bardziej okrojonymi faktami na temat działalności w Dębem ówczesnych ich dzierżawców i właścicieli. Największą zagadką pozostaje wciąż kwestia ich rezydencji. Nieznana jest wciąż datacja dworu, w którym mieszkali Tabiszewscy i wcześniejsi właściciele Dębego. Inwentarze, przedstawiające spis zabudowy folwarcznej przemilczają kwestię dworu, co skłaniałoby ku tezie, że do 1782 roku nie było tu takiego reprezentacyjnego budynku, a mieszkanie dla administratorów i tymczasowe lokum dla przejezdnych dzierżawców stanowiły oficyny. W określeniu lokalizacji poszczególnych obiektów zabudowy dworskiej, dwór istnieje jednak, jako pewna forma wyznaczania kierunków. Początkowe budynki z pewnością były drewniane, przez tak wiele lat niemożliwe było zatem, aby mówić o tylko jednym budynku. Zwłaszcza, że faktem jest pożar zabudowy dworskiej w 1846 roku. Opracowania dotyczące bitwy pod Dębem w czasie wojny polsko-rosyjskiej 1831 roku informują, że jednym z miejsc walki był właśnie dwór. Miejsce jego wydaje się w każdym razie zbliżone do ostatecznego. Badania wykopaliskowe, prowadzone przez archeologów w 2015 roku wykazały, że dwór z pewnością był rozbudowywany, a znaleziona moneta pochodziła z czasów saskich i jeśli nie była tylko pamiątką, przechowywaną przez późniejszych mieszkańców dworu, wskazywałaby, że mieszkał tam już ktoś w okresie, kiedy dzierżawę trzymali Przedzieccy. Logiczne byłoby wskazywanie ich, jako budowniczych pierwszego dworu, z uwagi na fakt, że także kościół farny datowany był jeszcze za ich rządów. Późniejsi dzierżawcy z przełomu XVIII i XIX wieku, czyli Jerowscy mieszkali już na stałe w Dębem, gdzie osiadł następnie ich zięć Jackowski ze swoją rodziną. Ten fakt wskazuje, że z całą pewnością musiał tu już być w tym czasie dwór. Przebudowy natomiast upatrywać można w czasach późniejszych, gdy mieć będziemy do czynienia już z prywatnymi właścicielami.

Mniej majątnym dzierżawcom nie opłacałoby się inwestować w dom, który musieliby wkrótce opuścić, a warto w tym miejscu wspomnieć, że zasadę dzierżawienia starostw i królewszczyzn na okres 50 lat wprowadzono dopiero postanowieniami z 1775 roku.

¹⁰⁴ SGKP, hasło *Kobierne*, t. 4, Warszawa 1883, s. 203.

Mapa z 1825 roku, z zaznaczonym terenem dworu i folwarku dębskiego ze zbiorów AGAD,
Zbiór geograficzny Stanisława Augusta, sygn. AK 158.

Jerowscy związali się z Dębem na przełomie XVIII i XIX wieku. Józef Jerowski był notariuszem spokrewnionym z majorem wojsk koronnych Franciszkiem Jerowskim. Był prawdopodobnie bratem lub jednym z jego synów, ale koligacje między nimi nie są sprecyzowane¹⁰⁵. Zmarł w lipcu 1805 roku w domu nr 1 (zazwyczaj w numeracji budynków we wsi był to dwór lub budynek dworski) w Dębem Wielkim, mając 56 lat¹⁰⁶. Franciszka była córką Pawła i Marianny Markowskich h. Szeliga. Rodzina Markowskich, z której się wywodziła, była skoliigacona z wieloma rodami mieszkającymi w powiecie mińskim, np. Konstancja Markowska była żoną Jana Nepomucena Dembowskiego – właściciela Stojadeł, Władysław Markowski posiadał wieś Rudno, a Wojciech Markowski mieszkał w dworze w Krubkach. Jerowscy przed przybyciem do Dębego mieszkali przez pewien czas w rejonie Garwolina, gdzie w Łętowie w 1796 roku urodziła się ich córka Augustyna. Być może rodzina zawdzięczała dzierżawę Franciszkowi Jerowskiemu. Ten, jako plenipotent rodziny Woynów, powiązany był ze starostwem stanisławowskim. W każdym bądź razie w okresie Księstwa Warszawskiego dzierżawa była własnością rządową i stan ten nie zmienił się aż do 1837 roku, kiedy dobra Dębe nabył Ferdynand Łaszewski.

Na przełomie wieku nastąpił wyraźny wzrost znaczenia Dębego. Powstały nowe wsie, w miejscach, które wcześniej wykorzystywano jako lasy, łąki i zarośla. Choćby na podstawie analizy poprzedniej tabeli widać, że niektóre określenia lasów należących do Dębego staną się odrębnymi wsiami, zachowując jednocześnie dotychczas stosowaną nazwę: Cięciwa, Ostrówek, Ostrowy [przyp. autora, że chodzi tu o las ulokowany w miejscu dzisiejszej Ostrów Kani, a Ostrowy dało pierwszy człon późniejszej nazwy]. W Dębem też, w latach 20. XIX wieku znajdowało się więcej budynków mieszkalnych niż w mieście Mińsku, choć liczba ludności była tu nieco mniejsza. Mniejsze zagęszczenie i większa liczba domów świadczy o dość dobrym standardzie życia tutejszych mieszkańców. Informacje dotyczące ich liczby zawarte zostały w sporządzonej w 1827 roku *Tabeli miast wsi i osad Królestwa Polskiego*, która dotąd stanowi podstawowe źródło wiedzy dla badaczy historii lokalnych. Niestety nie uwzględniała ona wszystkich miejscowości (brak Choszczówki i Woli Wybranowskiej alias Wybranieckiej, niesprecyzowane Kąty), ale pozostałe zestawiałam poniżej w formie tabelarycznej według największej liczby mieszkańców.

¹⁰⁵ Franciszek Jerowski miał 4 synów, z których jeden miał na imię Józef. Po 1794 roku rodzina znalazła się w ciężkiej sytuacji materialnej. Zob. K. Mrozowska, *Jerowski Franciszek*, w: PSB, t. 11 (1964-1965), s. 177.

¹⁰⁶ UMZ parafii rzym.-kat. Mińsk Mazowiecki, akt zgonu 28/1805.

Tabela 7. Liczba ludności i domów w Dębem i okolicach w 1827 roku

Miejscowość	Ilość domów	Liczba ludności	Rodzaj własności
Mińsk	66	646	prywatna
Dembe Wielkie	72	527	rządowa
Okuniew	75	521	prywatna
Stanisławów	99	327	rządowa
Glinianka	42	303	prywatna
Cyganka	38	277	rządowa
Cisie	28	242	prywatna
Długa Szlachecka	27	231	prywatna
Krubki	26	223	prywatna
Duchnow	30	217	prywatna
Mrowiskie Kąty	22	202	rządowa
Górki	10	194	prywatna
Wielgolas	27	162	prywatna
Ładzyń	20	143	rządowa
Miłosna	15	123	prywatna
Wiązowna	30	115	prywatna
Rysie	14	113	rządowa
Długa Kościelna	18	108	prywatna
Pustelnik	8	90	prywatna
Goździówka	11	80	rządowa
Zalesie	10	77	rządowa
Bykowizna	5	31	prywatna
Glinianka nowa	2	20	prywatna
Janówek	2	9	prywatna

Jeszcze w latach, kiedy Dębe Wielkie dzierżawione było przez Jerowskich, doszło do zmian w administracji Księstwa Warszawskiego. Dekret króla saskiego z 23 lutego 1809 roku wprowadził nowe jednostki administracji, jakimi były gminy wiejskie. Dębe znajdowało się wówczas jeszcze w zaborze austriackim, do Księstwa Warszawskiego zostało wcielone dopiero mocą kończącego wojnę francusko-austriacką pokoju w Schönbrunn w październiku tego roku. W Galicji nie było podziału na gminy miejskie i wiejskie, zakładać można zatem, że utworzenie gminy Dębe Wielkie miało miejsce na przełomie 1809 i 1810 roku. Siedzibą gminy przez cały wiek XIX i jeszcze w wieku XX będzie Pustelnik, nienależący wprawdzie do dóbr Dębe, ale historycznie z nimi powiązany. Z kolei sąsiadująca z Dębem gmina Ruda, z siedzibą w Dębem Wielkim zostanie wcielona następnie do gminy Glinianka.

Wspomniana już wojna w oddziałach Napoleona Bonapartego kojarzyć nam się może z osobą następnego i zarazem ostatniego przed powstaniem listopadowym dzierżawcy dóbr Dębe, wówczas już zaliczanych do kategorii dóbr rządowych. Chodzi mi mianowicie o Michała Jackowskiego h. Gozdawa, który ożenił się z córką poprzednich dzierżawców – Augustyną Jerowską i tym sposobem zawitał na dębską ziemię. Jackowski pisał pamiętnik, w którym zawarte zostały dokładne relacje z okresu jego kampanii wojennych u boku Napoleona, jak również z przebiegu działań zbrojnych 1830-31 roku. Niestety nie walczył wtedy pod Dębem Wielkim, a lata jego życia, poczynawszy od utworzenia Królestwa Polskiego w 1815 roku aż do wybuchu powstania zostały w tych wspomnieniach pominięte.

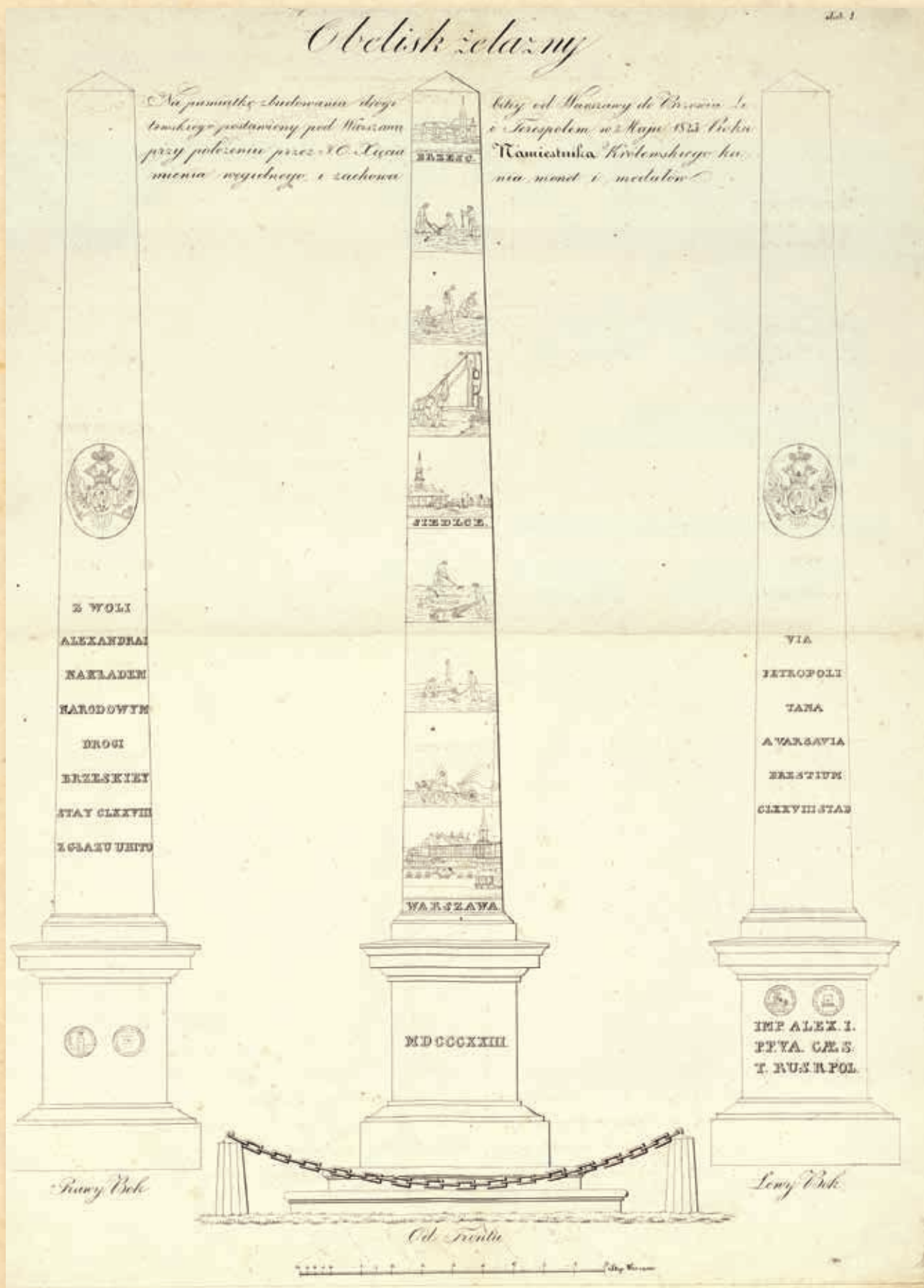
Fragment mapy z 1825 roku, ze zbiorów AGAD, Zbiór geograficzny Stanisława Augusta, sygn. AK 158.

Wątku powstania listopadowego nie będę tu przybliżać, ale pragnę zaznaczyć, że dla Dębego Wielkiego i okolic bitwa kampanii wiosennej wojny polsko-rosyjskiej stoczona w Dębem Wielkim 31 marca 1831 roku jest podobną cezurą czasową jak budowa kościoła w 1906 roku, rozpoczynającą oddzielny rozdział historii lokalnej. Ważnym wydarzeniem jakie miało miejsce w Dębem, gdy dzierżawił je Jackowski była także budowa bitej szosy brzeskiej (1820-1823), łączącej Kongresówkę z Cesarstwem Rosyjskim. Chociaż nie miało to aż takiego znaczenia, jak militarne zwycięstwo nad Rosją.

Mapa jeneralna województwa mazowieckiego, J. Colberga, 1826 r.
AGAD, Zbiór kartograficzny, sygn. 537-1.

Rys pomnika budowy szosy brzeskiej

Plan bitwy pod Dębem Wielkim 31 marca 1831 roku,
Croquis de la bataille de Dembe Wielkie 31 mars 1831 [Szkic bitwy pod Dębem Wielkim, 31 III 1831],
Mazowiecka Biblioteka Cyfrowa, sygn. AD-1/63.

Olesin i Aleksandrówka

Obecne wsie noszące nazwy Olesin i Aleksandrówka powstały dopiero w połowie XIX wieku. Pragnę zatem tylko w kilku słowach wspomnieć o nich, gdyż ich historia wykracza poza ramy chronologiczne niniejszej pracy. To, co wiąże obie te miejscowości, to zbliżona nazwa, nieduża odległość od siebie i związek pomiędzy ich późniejszymi właścicielami. Nazwa Aleksandrówka jednoznacznie wskazuje nam na pochodzenie od imienia Aleksander. Z Olesinem sprawa jest nieco bardziej skomplikowana, aczkolwiek osobiście stoję za tezą, że również jest pochodną zdrobniałego imienia Aleksander – Oleś. Oczywiście można też przyjąć na podstawie położenia geograficznego, że ma ona związek z obszarem leśnym, ale wydaje się to mniej logiczne.

Pierwsza udokumentowana wzmianka o Olesinie pochodzi z 1846 roku, a wieś jest wówczas określana jako „Olesin – kolonia w Kątach Mrowiskich”¹⁰⁷. W 1846 roku właścicielem dóbr Dębe był co prawda Franciszek Radoszewski, ale rozprzedaż za czynszowaniem, której inicjatorem był kilka lat wcześniej Ferdynand Łaszewski, sugerowałaby wiązanie wszelkich nowopowstałych nazw geograficznych z jego rodziną, a dokładniej z jego synem Aleksandrem. Oczywiście można też założyć, że w okresie Królestwa Polskiego każda nazwa pochodzić może od imienia cara, ale nie szukałabym tego typu rozwiązań aż tak daleko, zważywszy, że po Radoszewskim majątek powrócił w ręce Łaszewskich i jego właścicielem został właśnie Aleksander. W Olesinie mieszkali początkowo rodziny Mroczków, Polkowskich i Kowalczyków. Później kolonia rozbuduje się i podzieli na kilka sąsiadujących wsi o nazwach: Olesin Dolny i Olesin Górny, z folwarkami Olesin Duży i Olesin Mały. Olesin Dolny natomiast graniczył będzie z Aleksandrówką.

Mapa WIG Dębego Wielkiego z 1951 roku, przedruk mapy z 1939 roku

¹⁰⁷ UMZ parafii rzym.-kat. Długa Kościelna, akt urodzenia 48/1846.

Spis znanych właścicieli i dzierżawców Dębego Wielkiego

Pierwsi znani wójtowie, posiadający część wójtostwa:

Jan z Dębego	od 1473 roku
Mikołaj i Jan z Dębego	w 1476 roku
Maciej Skup	w 1503 roku i wcześniej
Stanisław Skup	przed 1503 rokiem
Jan Skup	od 1503 roku
Marcin Pass	od 1515 roku

Właściciele:

kolejni książęta mazowieccy	do 1526 roku
księżna Anna Konradówna	1526-1537 rok

Dzierżawcy królewskiej:

Zygmunt Wolski	? -1574
Jan Kośła	1599-1605
Andrzej Pempowski	1605-1616
Adam Boski	od 1616
Zygmunt Wybranowski	1632-1658
Marianna Wybranowska	1658 - po 1660
Antoni Przedziecki	przed 1765 - 1772
Dominik Przedziecki	przed 1772 - 1782
Ludwik Tyszkiewicz	1782-1784
Jan Jerzy Grabowski	1784-1789
Elżbieta z Szydłowskich Grabowska	od 1789 roku - ?

Dzierżawcy dóbr rządowych:

Józef Jerowski	po 1796 - 1805
Franciszka Jerowska	od 1805-1816
Michał Jackowski	1816-1831
wakat,	1831-1837

Właściciele dóbr Dębe Wielkie:

Ferdynand Łaszewski	od 1837
Franciszek Radoszewski	w 1846
Ludwika, Henryk, Józefat, Józefa Radoszewscy	w 1847
Ferdynand Łaszewski	1849-1850
Aleksander Łaszewski	1857-1873
Chaim Zeleg Zysman	1874-1876
Ksawery Chraszczewski	1877-1897
Wanda Chraszczewska	1897-1910
Józef i Katarzyna Tabiszewscy	od 1910 roku
Kazimierz i Władysław Tabiszewscy	do 1945 roku

Kalendarium wydarzeń z historii Dębego i okolic

- 1220** – pierwszy dokument wymieniający Dębe (przypuszczalnie Dębe Małe), dotyczący wymiany dóbr pomiędzy Konradem I Mazowieckim a prepozytem klasztoru norbertanek w Strzelnie Wojciechem
- 1313** – dokument dotyczący nadania wojewodzie czerskiemu Krystynowi immunitetu, wymienione Dębe (prawdopodobnie Dębe Małe)
- 1416** – podział majątku Długa na część należącą do szlachty i część przekazaną kolegiacie
W dokumencie po raz pierwszy pojawia się wzmianka o Dębem.
- 1421** – Mińsk Mazowiecki otrzymuje prawa miejskie
- 1422** – erygowanie parafii Narodzenia NMP w Mińsku Mazowieckim
- 1428** – plany sprzedaży barci Świętosławowi z Dębego
- 1445** – utworzenie parafii w Długiej Kościelnej
- 1473** – książę Konrad sprzedaje wólkę wójtostwa w Dębem Janowi z Dębego
- 1476** – przywilej zwalniający Mikołaja i Jana z Dębego oraz wieś Dębe z obowiązku stawiania i naprawiania fortalicji
- 1478 i 1480** – Dębe wymieniane w dokumentach dotyczących Duchnowa
- 1491** – Anna z Dębego sprzedaje barć Mikołajowi Cięgałto z Warszawy
- 1503** – Dębe kupuje od Macieja Skupa jego wnuk Jan, mieszczanin z Mińska
- 1504** – Jan Lubrański nadaje kościołowi w Grębkowie dziesięcinę z wsi Dębe Wielkie, Kobierne i Kąty
- 1515** – Marcin Pass otrzymuje od księżnej Anny łan wójtostwa w Dębem
- 1521 i 1523** – transakcje dokonywane w Warszawie przez Marcina Passa z Dębego
- 1523** – Stanisławów otrzymuje prawa miejskie
- 1526** – inkorporacja Mazowsza do korony; Dębe z okolicznymi wsiami stają się uposażeniem księżnej Anny
- 1534** – Maciej Goszcz zostaje młynarzem w młynie na rzece Czarnej, który to młyn przyniesie królewskoczynie największy dochód
- 1537** – koniec sporu pomiędzy Zygmuntem Starym a księżną Anną, dotyczącego jej uposażenia;
Dębe staje się królewskoczną
- 1540** – erygowanie parafii w Pustelniku

- 1545** – Stanisławowem zaczyna zarządzać królowa Bona
- 1548** – fundacja kaplicy Wolskich w Mińsku Mazowieckim
- 1556** – budowa pierwszego kościoła parafialnego w Gliniance
- 1558** – nadanie Franciszkowi Rojkowi z Dobrej Woli młyna na Mieni we wsi Dębe Wielkie
- 1561** – osadzenie przez ks. Świeborowskiego wsi Rysie
- 1565** – pierwsza lustracja dzierżawy Dębe
- 1568-1573** – Zygmunt Wolski, dzierżawca Dębego, nadzoruje budowę mostu Zygmunta Augusta, łączącego Warszawę z Pragą
- 1569** – unia realna polsko-litewska
- 1572** – śmierć króla Zygmunta Augusta, liczne zjazdy szlachty mazowieckiej, początek konfliktów o królewszczyzny
- 1573** – Zygmunt Wolski podpisuje Akt konfederacji warszawskiej
- 1589 i 1613** – przywilej i jego potwierdzenie na wykopanie włóki w Kątach Mrowiskich
- 1599** – dzierżawę Dębe otrzymuje Jan Kośła
prawdopodobnie 1 ćwierć XVII wieku – wykonanie rzeźby Jezusa ukrzyżowanego, znajdującej się w parafii w Dębem Wielkim
- 1603** – wizytacja bp poznańskiego Wawrzyńca Goślickiego
- 1605** – przekazanie dzierżawy Dębe małżeństwu Pempowskich
- 1616** – kolejna lustracja dzierżawy Dębe; część dóbr Dębe otrzymuje Jan Marcinkiewicz
- 1627** – w księgach metrykalnych parafii w Mińsku Mazowieckim pojawiają się dębskie nazwiska
- 1632** – nadanie dzierżawy Dębe Zygmuntowi Wybranowskiemu
- 1633** – Wybranowski do dzierżawy Dębe dokupuje wójtostwo w Dębem, Cisie i część Mrowisk
- 1655-60** – potop szwedzki
- 1657** – najazd Jerzego Rakoczego na Mazowsze
- przed 1660** – budowa dworu i folwarku w Wólce Wybranowskiej
- 1660** – kolejna lustracja dzierżawy dębskiej
- 1676** – zakaz osiedlania się na jednym łanie wybranieckim więcej niż 4 gospodarzy
- 1750** – przywilej na łąn wybraniecki w Kobiernem
- ok. 1760** – dzierżawcą Dębego zostaje Antoni Przeździecki
- 1762** – przywilej na dwa łąny wybranieckie w Cygance

- 1765** – przywilej na łąki wybraniecki w Rysiu
- 1765** – lustracje dzierżawy Dębe
- 1772** – śmierć Antoniego Przeździeckiego, dzierżawę obejmuje jego syn Dominik
sporządzenie inwentarza starostwa dębskiego
- 1775** – sporządzenie zasady dzierżawienia przez 50 lat
- 1782** – sporządzenie kolejnego inwentarza starostwa dębskiego; budowa murowanego kościoła
w Dębem; objęcie dzierżawy przez Konstancję i Ludwik Tyszkiewiczów
- 1783** – sporządzenie przez Karola de Pertheesa mapy, na której zaznaczony jest kościół w Dębem
- 1784** – królewską Dębę kupuje Jan Jerzy Grabowski (wg W. Konopczyńskiego 1778 rok)
- 1788-1792** – obrady Sejmu Wielkiego
- 1789** – dzierżawę przejmuje wdowa po Grabowskim - Elżbieta z Szydłowskich
- 1789** – ustanowienie na sejmie nowego podatku – ofiary wieczystej; lustracja dzierżawy Dębe
- 1794** – powstanie kościuszkowskie, oddziały zbrojne przechodziły przez tereny nieopodal
Mińska Mazowieckiego
- 1795** – III rozbiór Polski, Dębe znajduje się w zaborze austriackim
- 1809** – powołanie gmin wiejskich w Księstwie Warszawskim; włączenie Dębego w terytorium
Księstwa Warszawskiego

lata 20.

- XIX wieku** – proces pomiędzy Michałem Jackowskim a ks. Florianem Buyno o dziesięciny płacone do Grębkowa;
budowa bitej szosy brzeskiej, przebiegającej przez Dębe
- 1827** – sporządzenie Tabeli miast, wsi i osad Królestwa Polskiego
- 31 marca 1831** – bitwa pod Dębem Wielkim
- 1843** – budowa nowego drewnianego kościoła w Pustelniku
- 1846** – pożar zabudowy dworskiej w Dębem Wielkim; pojawienie się pierwszej wzmianki
wymieniającej Olesin
- 1877** – odkrycie w Dębem (Wielkim lub Małym) przez J. Przyborowskiego wydmy ze śladami dawnego
osadnictwa
- 1904** – Maksymilian Borkowski znajduje w Dębem pozostałości dawnego cmentarzyska, pierwsze badania
powierzchniowe
- 1906** – rozpoczęcie budowy kościoła w Dębem Wielkim

- 1910, 1921-1931** – badania powierzchniowe na terenie gminy prowadzone przez R. Jakimowicza oraz S. Roela
- 1913** – erygowanie parafii w Dębem Wielkim
- 1947** – Krzysztof Osuch z Dębego znajduje na terenie dawnego cmentarzyska kolejne artefakty
- 1958** – badania powierzchniowe T. Żurowskiego
- 1962** – badania powierzchniowe cmentarzyska Kozaczyzna
- 2015** – wykopaliska prowadzone na zlecenie Wójta Gminy Dębe Wielkie na terenie parku podworskiego
przez p. Bryńczaków

Spis tabel

Tabela 1	Stanowiska archeologiczne w gminie Dębe Wielkie	13-14
Tabela 2	Wyniki badań opracowane na podstawie kart poszczególnych stanowisk archeologicznych z gminy Dębe Wielkie, znajdujących się w Dziale Inwentaryzacji PMA w Warszawie	15
Tabela 3	Podział wsi wchodzących w skład obecnej gminy Dębe Wielkie pod względem własności w drugiej połowie XVI wieku	31
Tabela 4	Zestawienie statych dochodów Dębegu w latach lustracji	46
Tabela 5	Lasy starostwa dębskiego oraz zastosowanie pochodzącego	59
Tabela 6	Liczba domów w poszczególnych wsiach starostwa dębskiego	60
Tabela 7	Liczba ludności i domów w Dębem i okolicach w 1827 roku	62

Spis ilustracji

Zamek w Czersku, fot. K.W. Gańko	9
600-letni dąb szypułkowy, fot. K.W. Gańko	10
Cmentarzysko Kozaczyzna, 1962 r., ze zbiorów Działu Dokumentacji Naukowej PMA w Warszawie,	11
Cmentarzysko Kozaczyzna, 1962 r., ze zbiorów Działu Dokumentacji Naukowej PMA w Warszawie,	11
Cmentarzysko Kozaczyzna, 1962 r., ze zbiorów Działu Dokumentacji Naukowej PMA w Warszawie,	12
Naczynie gliniane z cmentarzyska XII-XIII-wiecznego, ze zbiorów Działu Dokumentacji Naukowej PMA w Warszawie,	16
Paciorki szklane, ze zbiorów Działu Dokumentacji Naukowej PMA w Warszawie,	17
Fragment bransolety i stopionego brązu z epoki brązu, ze zbiorów Działu Dokumentacji Naukowej PMA w Warszawie,	17

Zapinka Brązowa z późnego okresu rzymskiego, ze zbiorów Działu Dokumentacji Naukowej PMA w Warszawie,	17
Zapinka brązowa z okresu rzymskiego, ze zbiorów Działu Dokumentacji Naukowej PMA w Warszawie,	17
Kabłączek srebrny, ze zbiorów Działu Dokumentacji Naukowej PMA w Warszawie,	17
Zdjęcie parku podworskiego w czasie wykopalisk, jesień 2015, fot. K.W. Gańko,	18
Szkielet psa ,	18
Fragment fundamentów dworu, widok od strony kościoła, jesień 2015, fot. K.W. Gańko,	19
MK 3, k. 9, najstarsza wzmianka o Dębem z 1416 roku, ze zbiorów AGAD,	20
Dokument dotyczący wójtostwa w Dębem, poł. XV wieku, MK 3, K. 334v.,	22
Wypis z dokumentu nadania kościołowi w Grębkowie dziesięciny z Dębego, Kobiernego i Kątów, AGAD, I Rada Stanu Królestwa Polskiego, sygn. 174, s. 2,	25
Dębe Wielkie, Grębków i Osieck zaznaczone na mapie województwa mazowieckiego,	26
Dokument z 1503 roku dotyczący sprzedaży części wójtostwa przez Macieja Skupa jego wnukowi Janowi, MK 18. k. 166.	27
Dokument z 1515 roku dotyczący nadania ziemi Marcinowi Passowi z Dębego , MK 8, k. 24.	28
Królowa Bona, (In Bonae Reginae effigiem [...]), Biblioteka Narodowa (BN), sygn. G.21792.	30
Mapa przedstawiająca Puszcę Dębską w 2 poł. XVI wieku, z: Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku, cz. I, mapa, plany, red. W. Pałucki, Warszawa 1973.	31
Tadeusz Dembowski, właściciel dóbr Ruda, rysował Józef Tadeusz Polkowski, BN, sygn. G.21977.	32
Prot Lelewel z Woli Cygowskiej, autor pamiętników, w których wspominał Rudę i Dębe. Rysował Bronisław Puc [Tableau z portretami rodziny Lelewelów] Rodzina Lelewelów, BN, sygn. G.25238/III.	32

Most Zygmunta Augusta w Warszawie, A. Hogenberg, Varsovia: Miles Polonus Nobiles Poloniae, ze zbiorów BN, sygn. G.835.	33
Dębska kawa żołędziówka,	35
Dokument wspominający karczmę do Dębego należącą, opisujący łąny blisko Pustelnika, MK 5, K. 205.	36
Pierwsza strona aktu nadania dzierżawy Dębe Janowi i Izabelli Koślom przez króla Zygmunta III Wazę, 1599 rok, MK 143, k. 216v.	40
Jan Tęczyński i Cecylia królowna szwedzka, A. Oleszczyński, BN, sygn. G.1955.	41
Pierwsza strona dokumentu, w którym Zygmunt III Waza nadaje Zygmontowi Wybranowskiemu i jego żonie dożywotnio dzierżawę Dębe, 1632 rok, CAH Sztokholm, RA Enskilda w zbiorach AGAD, sygn. 8636, k. 122-123 [SMK I, nr 146].	43
Karta kwarciana z 1757 roku, Archiwum Narodowe w Krakowie, Zbiór Zygmunta Glogera, Źródła do historii wojskowości, Armia konna w czasach saskich, sygn. 638, k. 118a.	48
Chłopska zagroda, Jan Piotr Norblin, 1777 rok, BN, sygn. G.67029.	50
Anna z Radziwiłłów, żona Dominika Przedzieckiego, a następnie Tadeusza Mostowskiego.	50
Konstancja z Poniatowskich Tyszkiewicz, obraz Marcello Bacciarelliego z ok. 1895 r.	51
Ludwik Tyszkiewicz, obraz Józefa Marii Grassiego z 1794 roku,	51
Mapa Karola de Pertheesa z 1783 roku, AGAD, Zbiór kartograficzny, sygn. 181-1, k. 75 i 83.	52
Zaznaczony kościół farny w Dębem, AGAD, Zbiór kartograficzny, sygn. 181-1	53
Opis murowanego kościoła w Dębem z 1782 roku, AGAD, ASK, Dz. 56, sygn. D9, k. 18v.	54
Współczesny kościół w Dębem Wielkim, fot. Piotr VASCO Wasilkowski	55
Rzeźba Jezusa ukrzyżowanego pochodząca prawdopodobnie z 1 ćwierci XVII wieku, fot. K.W. Gańko,	55
Elżbieta z Szydłowskich Grabowska, obraz namalował Jan Chrzyciel Lampi,	56

Mapa z 1825 roku, z zaznaczonym terenem dworu i folwarku dębskiego, ze zbiorów AGAD, Zbiór geograficzny Stanisława Augusta, sygn. AK 158.	61
Mapa z 1825 roku, ze zbiorów AGAD, Zbiór geograficzny Stanisława Augusta, sygn. AK 158.	63
Mapa jeneralna województwa mazowieckiego J. Colberga, 1826 rok. AGAD, Zbiór kartograficzny, sygn. 537-1.	64
Rys pomnika budowy szosy brzeskiej, źródło: Franciszek Ksawery Christiani, Rysy postawionych pomników i wybitych medalów w Królestwie Polskim w roku 1825, Warszawa 1825.	65
Plan bitwy pod Dębem Wielkim 31 marca 1831 roku. Croquis de la bataille de Dembe Wielkie 31 mars 1831 [Szkic bitwy pod Dębem Wielkim, 31 III 1831], Mazowiecka Biblioteka Cyfrowa, sygn. AD-1/63.	66-67
Mapa WIG Dębego Wielkiego z 1951 roku, przedruk mapy z 1939 roku,	68

Indeks osobowy

Anna

 królowa Polski 42

 księżna mazowiecka 28, 29, 35, 37, 69, 71

Anna Dłużewska 44

Anna z Dębego 21, 71

Antoni, z Mrowisk 58

August III Sas 46, 47

Bakuła Paweł 57

Bakuła Szymon 57

Barszczewski 15

Bączek Jan 58

Bąk Franciszek 57

Bąk Paweł 57

Bąk Piotr 57

Bąk Tomasz 57

Berkowicz Eliaż, 59

Biernacki Józef 58

Błaniszy, nazwisko 24

Błażej z Wiązowny 21

Bolestaw, książę mazowiecki 21

Bona Sforza, królowa Polski 21, 30, 34, 72

Borkowski Maksymilian 11, 12, 73

Borzęcki Piotr 32

Boski Adam 42, 69

Brochowscy, ród 20

Bryńczak Bożena 19, 74

Bryńczak Andrzej 19, 74

Brzost, właściciel młyna 41

Buyno Floryan, ksiądz 26, 73

Bycmer 60

Byk, nazwisko 10, 31

Chętczowscy, ród 31, 44

Chętczowska z Jankowskich Anna 44

Chętczowska Zofia 44

Chętczowski Jakub 44

Chętczowski Paweł 44

Chętczowski Zygmunt 44

Chlebowicz z Zastawskich Anna 33

Chlebowicz Jan 33

Chraszczewska z Chrzanowskich Wanda 70

Chraszczewski Ksawery 70

Chreptowicz z Przezdzieckich Konstancja 49

Cięgadło Mikołaj 21, 71

Cudny Ludwik 58

Cudny Marcin 57

Cudny Mateusz 58

Czapski Jan 58

Czapski Józef 32

Czartoryscy, ród 47

Dembowscy, ród 32

Dembowska Józefa 32

Dembowska z Markowskich Konstancja 61

Dembowski Jan Nepomucen 32, 61

Dembowski Stanisław Kostka 32

Dembowski Tadeusz 32

Dernałowicz z Grabowskich Konstancja 56

Dobrzyniecki Wawrzyniec 24

Dorota Sylwestrowa 28

Dunin-Wąsowicz z Tyszkiewiczów Anna 51

Dziekoński Józef Pius 53

Fader, nazwisko 24

Fader Jan 57

Fader Walenty 57

Foryś Wawrzyniec 58

Franczek, kuśnierz 28

Galicka Izabella 54

Gańko Andrzej 57

Gańko Antoni 57

Gańko Ludwik 57

Gańko Michał 57

Głatkowski Jan 57

Goszc Maciej 35, 38, 71

Goślicki Wawrzyniec, biskup 25, 72

Gozdz, rodzina 37

Goździk, nazwisko 24

Goźdz, rodzina 37

Grabowscy, ród 24, 56

Grabowska z Szydłowskich Elżbieta 54, 56, 69, 73

Grabowska ze Stryjeńskich Teodora 56

Grabowski Jan Jerzy 24, 56, 69, 73

Grabowski Jerzy 56

Grabowski Kazimierz 56

Grabowski Michał 56

Grabowski Paweł 56

Grabowski Stanisław 54, 56

Grabowski Stefan 56

Gracik Jan 58

Gruba, nazwisko 24

Gruba Franciszek, 57, 60

Gruba Kazimierz 57
Gruba Maciej 57
Gruba Stanisław 57
Gruba Stefan 57
Gruba Walenty 57
Guliński Mikołaj 42
Henryk Walezy 34
Heylowicz, arendarz, 59
Iacek Andrzej 46
Jackowicz, nazwisko 45
Jackowicz Jakub 46
Jackowicz Józef 46
Jackowicz Paweł 46, 57, 58
Jackowicz Wawrzyniec 46
Jackowicz Wojciech 46, 58
Jackowska z Jerowskich Augustyna 61, 62
Jackowski Michał 26, 60, 62, 64, 69, 73
Jaćwingowie 28
Jagiellonowie, dynastia 33
Jagodowski Józef 58
Jakimowicz Roman 12, 13, 15, 74
Jan Kazimierz 42
Jan z Dębego 22, 23, 69, 71
Jan z Gościańczy 23
Jana III Sobieski 43
Janusz, ostatni książę mazowiecki 29
Janusz Starszy 20
Jasnorzewski J. 15
Jastrzębski Franciszek 60
Jastrzębski Mateusz 57
Jastrzębski Piotr 60
Jerowscy, ród 60, 61
Jerowska z Markowskich Franciszka 61, 69
Jerowski Franciszek, 61
Jerowski Józef 61, 69
Jerzy Rakoczy 44, 72
Jeżewski Jerzy 30
Jeżewski Stanisław 30
Józefowicz Antoni 45
Józefowicz z Sierputowskich Joanna 45
Kalinowski Krzysztof 13
Kanobrocki [Konowrocki] Andrzej 58
Kanobrocki Kasper 58
Kanobrocki Marcin 58
Kanobrocki Mikołaj 58
Kanobrocki Sebastian 58

Karol X Gustaw 44
Kasprzyk Józef 57
Kasprzyk Kazimierz 57
Kasprzyk Michał 58
Kazub Andrzej 21
Kąkol, nazwisko 24
Kędzier Marcin 57
Kędzier Marek 57
Kobdziejka Janowa 58
Kołytko Jakub 41
Konrad Mazowiecki, książę mazowiecki 19, 22, 71
Konracki Marcin 58
Kostka Szymon 58
Kośla, rodzina 39
Kośla Andrzej 39
Kośla Hanus 39
Kośla Izabela 39, 40
Kośla Jan 39, 40, 69, 72
Kośla Melchior 39
Kowalczyk, rodzina 68
Kozacy 44
Kozłowski, ród 46
Kozłowski Antoni 46
Kozłowski Krzysztof 57
Krogulski Józef 57
Krukowski Stefan 15
Krusiewicz Michał 46
Krystyn, wojewoda czerski 19, 71
Książek Feliks 46
Książek Jan 46, 58
Książek Tomasz 46
Książek Wawrzyniec 46
książęta mazowieccy 69
Kuc Franciszek 58
Kuc Joachim 58
Kuciński Daniel 45
Lada Michał 58
Laskowski Michał 46
Lelewel Prot 32
Lewandowski Antoni 58
Lewandowski Józef 58
Link, rodzina 60
Lipka, nazwisko 24
Lipniak Jan 58
Lubrański Jan, biskup 24, 71
Łaski, wojewoda sieradzki 34

Łaski Jan 30
 Łaskusz Wawrzyniec 21
 Łaszewski Aleksander 68, 70
 Łaszewski Ferdynand 24, 61, 68, 70
 Majewski Erazm 11, 12
 Malczewski Józef 49, 50
 Małgorzata Cyprunowa 21
 Marcinkiewicz Jan 42, 72
 Marczak Tomasz 46
 Markowscy, ród 61
 Markowska Marianna 61
 Markowski Paweł 61
 Markowski Władysław, 61
 Markowski Wojciech 61
 Michryk Franek 57
 Micossius z Grodziska 20
 Mikołaj z Dębego 23, 69, 71
 Miros Jacenty 57
 Miros Matys 57
 Miros Sebastian 58
 Miros Tomasz 57
 Miros Wojciech 57
 Missik Tomasz 42
 Miśkiewicz J. 15
 Miśko Piotr 57
 Młocki Tadeusz 43
 Montelupi, rodzina 39
 Mostowski Tadeusz Antoni 50
 Mostowski, wojewoda mazowiecki 49
 Mroczek, rodzina 68
 Mucha Wawrzyniec 57
 Napoleon Bonaparte 62
 Noskowski 37
 Odrowąż Stanisław 29
 Okrzeja Jan 60
 Okrzeja Maciej 57
 Okrzeja Mateusz 57
 Okrzeja Stefan 57
 Okrzeja Wojciech 57
 Olelkowicz-Słuccy, ród książęcy 39
 Olszak Jacenty 58
 Opalińscy, rodzina 32
 Opalińska z Potockich Teresa 32
 Opaliński Wojciech 32
 Ostrowski Hieronim 58
 Osuch Krzysztof 12, 74
 Para, nazwisko 24
 Parustek, nazwisko 24
 Pass Marcin 27, 28, 29, 69, 71
 Pass Stanisław 29
 Passka Jakub 46
 Passowie, rodzina 29
 Paszka Jakub 57, 58
 Paszka Kazimierz 57
 Paszka Paweł 57
 Paszka Walenty 57
 Paszka Wojciech 57
 Pempowscy [Pępowscy], ród 41, 72
 Pempowska Emerencja [Emercjanna] 41, 42
 Pempowski Ambroży 41
 Pempowski Andrzej [Jędrzej] 37, 41, 42, 69
 Piotrkowicz Bartłomiej 57
 Piotrkowicz Jakub 57
 Piotrkowicz Wit 57
 Piwek, nazwisko 24
 Plater Konstanty 47
 Plichta Konstanty 41
 Płochocki Maciej 57
 Polkowski, rodzina 68
 Poniatowska Apolonia 51
 Poniatowski Kazimierz 51
 Poptawski Teodor 58
 Przeddzieccy, ród 53, 54, 60
 Przeddziecka z Radziwiłłów Anna 50
 Przeddziecka z Ogińskich Katarzyna 49
 Przeddziecka z Kamińskich Konstancja 47
 Przeddziecka z Zaleskich Urszula 47
 Przeddziecki Aleksander 47
 Przeddziecki Antoni 47, 49, 50, 69, 72, 73
 Przeddziecki Dominik 47, 49, 50, 69, 73
 Przeddziecki Felicjan 47
 Przeddziecki Michał 49
 Przyborowski J. 16, 74
 Radoszewski Franciszek 68, 71
 Radziwiłł z Przeddzieckich Helena 49
 Rauhut Lechośław 12
 Roel Stanisław 12, 15, 16, 74
 Rogala Tomek 58
 Rojek Franciszek 34, 72
 Roman Józef 45
 Sado Antoni 58
 Sado Stanisław 46
 Saska, nazwisko 24
 Siodlek, nazwisko 24

Skipa Wincenty 42
 Skup Jan 27, 69, 71
 Skup Maciej 27, 69, 71
 Skup Stanisław 27, 69
 Smuga Łukasz 57
 Smuga Michał 57
 Smuga Mikołaj 57
 Smuga Paweł 57
 Sobolewska z Grabowskich Izabela 56
 Sobolewska z Wybranowskich Teresa 43
 Sobolewski Stanisław 43
 Sobolewski Walenty 43
 Sobotka Jan 58
 Sosnowski Jakub 42
 Stanisław, z Woli Wybranowskiej 58
 Stanisław August Poniatowski, król Polski, 46, 51,
 56
 Starzeński Marian, 32
 Starzeński Michał Hieronim, 32
 Szczepan, prawdopodobnie z Dębego 21
 Szczęśniak Stanisław 57
 Szewc Wawrzyniec 57
 Szuba, nazwisko 24
 Szuba Antoni 57
 Szuba Bartłomiej 57
 Szuba Daniel 58
 Szuba Franciszek, 60
 Szuba Jan 58
 Szuba Michał 57
 Szubieński Maciej 57
 Szwedzi 44
 Szymanowski Walenty 58
 Świeborowski Andrzej, ksiądz 34, 37, 72
 Świętosław z Dębego 21, 71
 Tabiszewscy, ród 53, 60
 Tabiszewska z Chraszczewskich Katarzyna 70
 Tabiszewski Józef 70
 Tabiszewski Kazimierz 70
 Tabiszewski Władysław 70
 Tatarzy 28, 42
 Tęczyński Jan Baptysta 39, 41
 Tkaczyk 57
 Trojan Paweł 57
 Trojden I, książę mazowiecki 19
 Tyszkiewicz z Poniatowskich Konstancja 50, 51, 73
 Tyszkiewicz Ludwik 50, 51, 56, 69, 73
 Tyszkiewiczowie, ród 50, 53
 Tyzenhauz Marianna 49
 Urząd Gminy Dębe Wielkie 13
 Warda Wojciech 57
 Wardyński Andrzej, 60
 Waza Cecylia 39, 41
 Wendel [Vendelt] 60
 Wieczorek Adam 57
 Wieczorek Grzegorz 58
 Wieczorek Jakub 58
 Wieczorek Joachim 58
 Wieczorek Witek 58
 Wiśniowieccy, ród 49
 Władysław IV Waza 42
 Wojciech, prepozyt w Strzelnie 19, 71
 Wolscy, ród 30, 32, 34, 72
 Wolska z Glinków Anna 24, 30
 Wolska z Chlebowiczów Barbara 33, 34, 35
 Wolski Mikołaj 22, 30, 32
 biskup 32
 syn Mikołaja 24, 32
 syn Zygmunta 34
 Wolski Stanisław 24, 32
 synowiec Zygmunta Wolskiego 34
 Wolski Zygmunt 24, 30, 32, 33, 34, 37, 38, 69, 72
 Woytychnia Stanisław 57
 Wrona Ignacy 58
 Wróbel, nazwisko 24
 Wrzosek Wojciech 57
 Wybranowscy, ród 42, 43
 Wybranowska z Tynagell Katarzyna 42, 43
 Wybranowska z Żabickich Marianna 42, 43, 69
 Wybranowska Urszula 42
 Wybranowski Franciszek 43
 Wybranowski Jan 43
 Wybranowski Marcin 42, 43
 Wybranowski Piotr 42
 Wybranowski Sebastian Modest, ksiądz 42
 Wybranowski Stanisław 45
 Wybranowski Wojciech 42
 Wybranowski Zygmunt 42, 43, 69, 72
 Zalescy, ród 45
 Zazski, nazwisko 24
 Zdunik Jakub 57
 Zdunik Maciej, 60
 Zygmunt August 22, 29, 33, 34, 35, 72
 Zygmunt I Stary 29, 37, 71
 Zygmunt III Waza 37, 39, 40, 42, 43
 Zysman Chaim Zeleg 70
 Żabicki Piotr 42
 Żurowski Tadeusz 13, 15, 74

Bibliografia

Źródła

Archiwalia:

Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD)

Archiwum Królestwa Polskiego (AKP), (nr mikr. 19536) sygn. 342.

Archiwum Skarbu Koronnego (ASK), dział 46, (nr mikr. 2579) sygn. 159; (nr mikr. 2589) sygn. 170.

Archiwum Skarbu Koronnego (ASK), oddział 56, (nr mikr. 2672) sygn. D. 9.

CAH Sztokholm, RA Enskilda w zbiorach AGAD, sygn. 8636.

Metryka Koronna (MK), sygn.: 3, 5, 8, 9, 18, 143, 148, 160, 180.

Muzeum Narodowe, sygn. 885.

I Rada Stanu Królestwa Polskiego, (nr mikr. A22852) sygn. 174.

Archiwum Narodowe w Krakowie

Zbiór Zygmunta Glogera, sygn. 638, Armia koronna w czasach saskich - sprawy finansowe, lenungi, kwity kwarciane, pogłówne żydowskie.

Archiwum Państwowe m. st. Warszawy oddział w Otwocku (APW o/O)

Hipoteka w Mińsku Mazowieckim, sygn. 8.

Archiwum Państwowe w Siedlcach (APS)

Hipoteka w Mińsku Mazowieckim, sygn.: 94-100, 167, 349, 862.

Archiwum Diecezji Warszawsko-Praskiej (ADWP)

UMZ parafii rzym.-kat. Mińsk Mazowiecki 1600-1831 (chrzty), 1675-1831 (małżeństwa); 1721-1831 (zgony).

UMZ parafii rzym.-kat. Pustelnik 1723-1745; 1776-1803.

UMZ parafii rzym.-kat. Długa Kościelna 1672-1740 (chrzty), 1673-1726 (małżeństwa), 1748-1777, 1782-1798, 1810-1831.

Państwowe Muzeum Archeologiczne (PMA)

Dębe Wielkie, teczka dot. korespondencji Erazma Majewskiego.

Dział inwentaryzacji, karty stanowisk: I/3855, I/4944, I/4947, I/7927, I/8143, II/9440, III/1640, III/1754, III/2116, III/2372, III/2905, III/3274, III/3593, III/3859, III/6250, III/9195, IV/339, IV/9194, IV/V 5286, V/585, V/764.

Źródła drukowane:

Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum selecta, wyd. B. Ulanowski, cz. 2, Kraków 1883.

Acta Ecclesiae Collegiatae Varsoviensis, wyd. B. Ulanowski, w: „Archiwum Komisji Prawniczej. T. 6”, Kraków 1897-1926.

Czaykowski F., „Regestr diecezjów” czyli właściciele ziemscy w Koronie 1783-1784, Warszawa 2006.

Dębe Wielkie. Kartoteka powiatu czerskiego w średniowieczu. Kartoteka Słownika historyczno-geograficznego Mazowsza w średniowieczu, wyd. Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, dostępne w Repozytorium Cyfrowym Instytutów Naukowych.

Długosz J., *Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Ks. 1-2*, pod red.

J. Dąbrowskiego, Warszawa 1961.

Dworzaczek W., *Teki Dworzaczka*, 17341 (Nr 1359) 1782.

Kodeks dyplomatyczny Księstwa Mazowieckiego, obejmujący bulle papierów, przywileje królów polskich i książąt mazowieckich, tudzież nadania tak korporacyj jako i osób prywatnych, Warszawa 1863.

Księga ziemi czerskiej 1404-1425, Warszawa 1879.

Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1789. Cz. III województwa łęczyckie i brzesko-kujawskie, Poznań, Warszawa 1977.

Lustracje województwa mazowieckiego 1565, cz. 1, Warszawa 1967.

Lustracje województwa mazowieckiego XVII wieku, cz.1, 1617-1620, Wrocław 1968.

Lustracje województwa mazowieckiego XVII wieku, cz.2, 1660-1661, Warszawa 1989.

Matriculam Regni Poloniae summaria excussis codicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur (MRPS), V-1, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1919; V-2, wyd. J. Płocha i in. Warszawa 1961.

Tabela miast, wsi i osad Królestwa Polskiego z wyrażeniem ich położenia i ludności, alfabetycznie ułożona w Biurze Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji, t. 1-2, Warszawa 1827.

Literatura

Encyklopedie, słowniki, atlasy, herbarze, mapy

Dębe Wielkie. Kartoteka powiatu czerskiego w średniowieczu. Kartoteka Słownika historyczno-geograficznego Mazowsza w średniowieczu, edycja elektroniczna Repozytorium Cyfrowego Instytutów Naukowych.

Encyklopedia powszechna Orgelbranda, t. 27, Warszawa 1867

Gloger Z., *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. 3, Warszawa 1902; t. 4, Warszawa 1903.

Niesiecki K., *Herbarz Polski S.J.*, t. 7, Lipsk 1841; t. 9, Lipsk 1842.

Paprocki B., *Herby rycerstwa polskiego*, Kraków 1858.

Polski Słownik Biograficzny (PSB), t. 8, Wrocław 1959-1960; t. 10, 1962-1964; t. 11, 1964-1965; t. 20, 1975.

Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich (SGKP), pod red. F. Sulimierskiego i in.

Słownik historyczno-geograficzny ziemi warszawskiej w średniowieczu, pod red. T. Jurka, Warszawa 2013.

Opracowania i artykuły

Bitwa pod Dębem Wielkim 1831. Komiks historyczny, red. K. Kalinowski i B. Kuć, Dębe Wielkie 2014.

Bogucka M., *Mazowsze na mapie Polski i Europy w XVI-XVII w.*, „Rocznik Mazowiecki” 2003.

Cztery wieki Mazowsza. Szkice z dziejów 1526-1914, od red. I. Gieysztorowej i in., Warszawa 1968.

Dubas-Urwanowicz E., *Koronne zjazdy szlacheckie w dwóch pierwszych bezkrólewicach po śmierci Zygmunta Augusta*, Białystok 1998.

Dygdała J., *Antoni Tadeusz Przezdziecki h. Roch III*, w: PSB t. 29 (1986).

Gajewski L., *Kultura czasów leżowatych między Wisłą a Bugiem*, „Annales Universitatis Mariae Curie Skłodowska”, t. 4, 1, Lublin 1949.

Gańko K.W., *Hrabia Marian Starzeński i jego rodzina w dobrach Ruda*, Warszawa 2015.

Gierlach B., *Studia nad archeologią średniowiecznego Mazowsza*, Warszawa 1975.

Grabowski J., *Dynastia Piastów mazowieckich. Studia nad dziejami politycznymi Mazowsza, intytulacją i genealogią książąt*, Warszawa 2012.

Hensel W., *Jakimowicz Roman*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 10, Wrocław 1962-64, s. 331-332.

Kałużko J., Ajdacki P., *Otwock i okolice. Przewodnik*, Pruszków 2006.

Kempisty A., *Źródła „Światowit”* 1965, t. 26, s. 13-56.

Kielak B., *Historia bartnictwa na Mazowszu*, Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego, t. 18, Ostrołęka 2004, s. 14-25.

- Kitowicz J., *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, Warszawa 1985.
- Kłós L., *Historia parafii pw. Narodzenia Najświętszej Maryi Panny w Mińsku Mazowieckim*, Mińsk Mazowiecki 2012.
- Konopczyński W., *Jan Jerzy Grabowski*, w: PSB, t. 8, Wrocław 1959-1960.
- Kozłowski S.K., *Ważniejsze mezolityczne materiały powierzchniowe z terenu Warszawy i województwa warszawskiego*, „Światowit” 1975, s. 149-188.
- Kuć B. i Majszyk J., *Dębe Wielkie i okolice w okresie powstania listopadowego*, Dębe Wielkie 2011.
- Kuć B. i Majszyk J., *Dębe Wielkie i okolice w sierpniu 1920 roku*, Dębe Wielkie 2010.
- Kuć B. i Majszyk J., *Dębe Wielkie i okolice we wrześniu 1939 roku*, Dębe Wielkie 2009.
- Lelewel Prot., *Pamiętnik i diariusz domu naszego*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1966.
- Lech-Kirstein D., *Nazwy ziół w polskiej toponimii*, artykuł PDF, s. 163-164.
- Libera J., *Późny paleolit i mezolit środkowowschodniej Polski*, cz. 2, Lublin 1998.
- Łukaszewicz J., *Krótki opis historyczny kościołków, kaplic, klasztorów, szkółek parochialnych, szpitali i innych zakładów dobroczynnych*, t. 3. Poznań 1863.
- Modrzewska H., *Materiały do bibliografii archeologicznej Mazowsza*, „Materiały Wczesnośredniowieczne” 1951, t. 3, Warszawa 1953, s. 101-134.
- Mrozowska K., *Jerowski Franciszek*, w: PSB, t. 11 (1964-1965), s. 177.
- Musianowicz M., *Gród i osada pogrodowa w Bródnie Starym koło Warszawy*, „Materiały Wczesnośredniowieczne” 1965, t. 4, s. 7-96.
- Niewęglowski A., *Mazowsze na przełomie er. Przemiany społeczno-demograficzne i gospodarcze*, Wrocław 1972.
- Nosek S., *Materiały do badań nad historią starożytną i wczesnośredniowieczną międzyrzecza Wisły i Bugu*, „Annales Univeritatis Mariae Curie-Skłodowska”, t. 6, Lublin 1951.
- Nowacki J., *Dzieje archidiecezji poznańskiej t. II. Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*, Toruń 1964.
- Pawiński A., *Ostatnia księżna mazowiecka. Obrazek z dziejów XVI wieku*, Warszawa 1892.
- Pazyra S., *Najstarszy opis Mazowsza Jędrzeja Święcickiego*, Warszawa 1974.
- Przeźwińska-Armon K., *Życie poświęcone ochronie zabytków archeologicznych i studiom nad wczesnym średniowieczem. Roman Jakimowicz (1889-1951)*, „Slavia Antiqua” 1991/92, t. 3, s. 187-218.
- Rauhut L., *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska w obudowie kamiennej na Mazowszu i Podlasiu*, „Materiały starożytne i wczesnośredniowieczne” 1971, t. 1, s. 435-656.
- Sacrum Ziemi Dębskiej*, red. K. Kalinowski i in., Dębe Wielkie 2013.
- Schild R., *Późny paleolit*, w: *Prahistoria ziem polskich. T. 1 Paleolit i mezolit*, pod red. W. Hensla, Wrocław 1975.
- Skorupa A., Majszyk J., *Dzieje parafii pw. św. Apostołów Piotra i Pawła*, Dębe Wielkie 2015.

- Sucheni-Grabowska A., *Odbudowa domeny królewskiej w Polsce 1504-1548*, Warszawa 2007.
- Sulgostowska Z., *Prahistoria międzyrzecza Wisły, Niemna i Dniestru u schyłku plejstocenu*, Warszawa 1989.
- Szczypiorski K., *Historia kościoła Narodzenia Najświętszej Maryi Panny w Mińsku Mazowieckim*, Mińsk Mazowiecki 2010.
- Szubiński E., *Najstarsze karty historii z powiatu mińskiego*, „Rocznik Mińsko Mazowiecki” 2010, t. 18, s. 7-20.
- Świetlicka H., *Markowska z domu Damse Teresa*, w: PSB, t. 20, s. 40-41.
- Taras H., *Kultura trzciniecka w międzyrzeczu Wisły, Bugu i Sanu*, Lublin 1995.
- Wąsowska J., *Dzieje parafii p.w. św. Bartłomieja w Grębkowie od jej założenia w 1425 roku do czasów współczesnych*, Warszawa 2004.
- Więch-Tchórzewska W., *Dwory w Stanisławowie*, „Rocznik Mińskomazowiecki” 1994, z. 2, s. 12-14.
- Wolff A., *Sudia nad urzędnikami mazowieckimi 1370-1526*, Wrocław 1962.
- Wojna polsko-szwedzka 1655-1660*, pod red. J. Wimmera, Warszawa 1973.
- Zakrzewski W., *Po ucieczce Henryka. Dzieje bezkrólewia 1574-1575*, Kraków 1878.

Prasa i czasopisma

- „Co słychać” 2016, nr 4.
- „Gazeta Warszawska” 1782, nr 95; 1810, nr 44.
- „Miesięcznik Heraldyczny” 1930, nr 2 i 3.
- „Światowit” 1965, t. 26; 1975, t. 34.

Strony internetowe

- genealodzy.pl
- pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/olostiak3/subor/21-lech-kirstein.pdf, [dostęp: 13 maja 2014].
- Majewski J.S., *Postawili klasztor, bo zakonnicy siedzieli w knajpach*, artykuł z 24 lutego 2013 roku, m.warszawa.wyborcza.pl/warszawa/1,106541,13440549.html, [dostęp: 30 listopada 2015].
- Minakowski M.J., *Wielka genealogia Minakowskiego*, www.sejm-wielki.pl.
- Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu*, edycja elektroniczna, red. T. Jurek, sownik.ihpan.edu.pl/.
- starykrakow.com.pl/dawne-kamienice/florianska/ulica_florianska.htm, [dostęp: 7 grudnia 2015].
- szukajwarchiwach.pl

